

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

GÜLSÜM İSRAFİL QIZI HÜSEYNOVA

**AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNİN LEKSİKASI
(MÜQAYISƏLİ TƏDQIQAT)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2016

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Roza Hüseyn qızı Eyvazova
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponətlər:

İlham Mikayıl oğlu Təhrov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Ələkbər Beykəs oğlu Qubatov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fikrət Ramazan oğlu Xəlqov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universiteti
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafinə “ 15 ” 03 _____ 2016-cı il saat _____ da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.141. Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda dilçiliyin ümumnəzəri, praktik məsələləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı dillərin hərtərəfli öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Türkologiyada ayrı-ayrı türk dilləri, xüsusən də, Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra burada yaşayan azsaylı xalqlara qayğı və diqqət bir qədər də artmışdır. Hal-hazırda azsaylı xalqların adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, eləcə də, dilinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Müasir dövrümüzdə dil əlaqələrinin daha çox dilin fəaliyyət göstərdiyi ərazilərdə öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Dünya miqyasında çoxsaylı dillərin fəaliyyət göstərdiyi, işləndiyi ərazilərdən biri Qafqazdır, həmin ərazidə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin geniş vüsət tapdığı regionlardan biri də Azərbaycandır. Respublikamızda vahid qardaşlıq ailəsində müxtəlif xalqlar, o cümlədən, tatlar yaşayır. Tatlar Azərbaycanın bir sıra ərazilərində yayıldığından, tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələri meydana çıxmışdır.

Hazırda dilçilik tədqiqatlarının bir istiqaməti də müəyyən arealda fəaliyyət göstərən dillərin həm müxtəlif aspektlərdən, həm də kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Müxtəlif dillərin yayıldığı ərazilərdə fəaliyyəti dil əlaqələrinin, dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu cür tədqiqatlar interferensiya, divergensiya, alınmalar və innovasiyalar kimi məsələlərə işıq salmaq baxımından yeni materiallar verir. Azərbaycan tatlarının dili və onun şivələrinin tədqiqi göstərilən cəhətlərə görə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yayılmış tat dilinin bəzi ləhcələri ümumi şəkildə tədqiq olunmuş, tat dili ilə bağlı bir sıra elmi məqalə və tezislər yazılmışdır. Lakin bu dilin leksikası sistemli şəkildə, müxtəlif ləhcələrə mənsub olan sözlərin müqayisəsi əsasında bugünədək kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Tat dili sözlərinin mənşəcə təsnifi, strukturu, leksik-semantik xüsusiyyətləri, dil əlaqələri prosesində tat dilində yer tutmuş alınmalar, onların mənimsənilməsi, tat dilinin başqa dillərlə əlaqələrinin ümumi mənzərəsi və bu əlaqələrin onun leksik sisteminə təsiri kimi məsələlər lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır. Tat dilinin ləhcələri üzrə toplanmış sözlərin sistemə salınması, bu dilə aid lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı işlər də qanədici deyil.

Tat dili əsrlər boyu Azərbaycan dili, onun ayrı-ayrı dialektləri ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur. Nəticədə hər iki dil bir-birinə təsir göstərmiş, bu təsir həmin dillərin leksik sistemində əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələrin qədimliyi tat dilində Azərbaycan dilinin qədim leksik layına aid olan sözlərin mühafizə olunmasında öz əksini tapır. Tatların dilində işlənən türk dili ünsürləri türk dillərinin tarixi leksikologiyasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, hazırda tat dilində işlənən türkiyələrin bir qismi qədim dövrə xas olan semantik xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Azərbaycan dilində belə sözlərin semantikasında əsaslı dəyişikliklər baş verdiyi halda, tat dilində onlar ilkin mənaları ilə çıxış edir. Bu isə həm dil əlaqələri probleminin, həm də dilin leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə bir vəziyyət seçilmiş mövzunun aktuallığını bir az da artırır. Tat dilinin Azərbaycan dilinə təsiri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunur. Bir çox tat mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fəal surətdə işlənərkəndir.

Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin semantik sahələr və ya tematika üzrə qruplaşdırılması ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmadığından, bu dildə müəyyən semantik sahələrdə sözlərin leksik xüsusiyyətləri də aydınlaşdırılmamışdır. Yazısız dillərdə xüsusi leksik qatın təyini, belə bir qatın təşəkkül və formalaşma səbəbləri ayrılıqda götürülmüş bir dil üçün deyil, ümumiyyətlə, xüsusi leksikanın öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Tarixən müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmuş tatların dilində sənət-peşə leksikası geniş yayılmışdır. Tat dilində terminlərin işlənmə xüsusiyyətləri, yeni terminlərin bu dilə keçərək, onun ümumişlək leksik qatında yer tutması səbəbləri və yollarının açılması, tat dilinin etnoqrafik leksikasının, qohumluq terminlərinin araşdırılması elmi-praktik və elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də bununla bağlıdır.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan tatlarının dilində işlənən leksik vahidlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini leksikologiyaya o cümlədən, Azərbaycan və İran dillərinin leksikasına aid elmi-nəzəri biliklər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan tatlarının dilinin leksik sisteminin kompleks şəkildə araşdırılması, bu dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin təsnifi, onların leksik xüsusiyyətlərinin öy-

rənilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Azərbaycan tatlarının ayrı-ayrı ləhcə və şivələrinin leksikasının əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək;

– tat dili əsasında dillərarası əlaqələrin yaranma şəraiti və səbəbləri, bu əlaqələrin fəaliyyət mexanizmini öyrənmək;

– Azərbaycan-tat dil əlaqələrini araşdırmaq, bu dillərin leksik səviyyədə qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini öyrənmək;

– Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən tat mənşəli sözləri aşkar etmək, bu sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarıb, onların səbəblərini aydınlaşdırmaq;

– Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri mənşəyinə görə təsnif etmək;

– tat dilində sözalma məsələlərini aydınlaşdırmaq, alınma sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırmaq;

– tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını aydınlaşdırmaq, yeni yaranan sözlərdə özünü göstərən spesifik cəhətləri göstərmək;

– tat dilində baş verən semantik prosesləri – sinonimlik, omonimlik, antonimlik və sözlərin çoxmənalılığını öyrənmək;

– tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri leksik-semantik söz qrupları üzrə ayırmaq;

– tat dilinin müxtəlif peşə-sənət sahələri ilə bağlı olan leksikasını araşdırmaq;

– tat dilində terminləri mənsub olduqları sahələr üzrə qruplaşdırmaq, onların işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;

– tat dilində işlənən qohumluq terminlərini tədqiq etmək;

– tat dilinin etnoqrafik leksikasını öyrənmək;

– tat dilinin onomastik leksikasını öyrənmək;

– tat dilinin leksik semantik söz qruplarını, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimləri araşdırmaq;

– tat dilində qeydə alınan hibrid sözlər, onların komponentlərini araşdırmaq;

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işi tat dilinin leksikası ilə bağlı olduğundan, əsas mənbəni müəllifin tat dilinin daşıyıcıları ilə apardığı söhbətlər zamanı topladığı materiallar təşkil edir. Bununla yanaşı, tat dili materialları əsasında yazılmış dissertasiya və monoqrafiyalar,

müxtəlif tədqiqat işləri tat dilinə aid sözlərin toplanıb, qruplaşdırılması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Tədqiqat işində tat dili ilə bağlı nəşr olunmuş kitabların lüğət fondundan da istifadə edilmişdir. Əsas mənbələr sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: Hacıyev M. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi, Bakı, Elm, 1971; Hacıyev M. Azərbaycan tatlarının dili, Bakı, Elm, 1995; Əhmədov T. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında). ND, Bakı, 1969; Hüseynova G. Lahic tatlarının dili, Bakı, Nurlan, 2002.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edilmiş, qarşılaşdırma və tutuşdurma metodlarına da müraciət edilmişdir. Araşdırmalar leksik sistemin təsviri həm tat dilinin ləhcə və şivələrinin materialları, həm də digər İran dillərinə mənsub olan sözlərin işə cəlb olunması əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində, ilk dəfə olaraq, tat dilinin leksikası monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tat dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin müəyyən hissəsini bu dilin spesifikasi leksikası təşkil edir.

Tat dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini İran mənşəli sözlər təşkil edir. Amma bununla yanaşı, tat dilində türk (Azərbaycan) mənşəli sözlər də mühüm yer tutur. Bu Azərbaycan və tat dillərinin eyni arealda ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmələri ilə bağlıdır. Tat dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmış türk mənşəli leksemlərin bir qismi özlərinin mövcudluğu və məna xüsusiyyətlərinə görə təkcə tat dilinin deyil, Azərbaycan dilinin də tarixi üçün əvəzsiz material hesab edilə bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyini təşkil edən cəhətlərdən biri də məhz bu aspektdə görülən işlərdir. Azərbaycan və tat dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi qədim tarixə malikdir. Tat dilində Azərbaycan dili ünsürlərinin bir qismini ikinci dildə arxaıqlaşmış sözlər təşkil edir. Belə ki, həmin leksik fondun öyrənilməsi Azərbaycan dili tarixində bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

Dissertasiyada tat dilində sözlərin çoxmənalılığının səbəbləri şərh olunmuşdur. İşin elmi yeniliyinə onda müxtəlif İran dillərinin leksik sistemində yer tutan sözlərin tədqiqata cəlb edilməsi də aiddir. Tədqiqatda, ilk dəfə olaraq, yazısız dillərdə xüsusi leksikanın işlənmə xüsusiyyətləri açıqlanır, hansı sahələrə aid terminlərin işlənməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir, dilin sənət-peşə leksikası araş-

dırılır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Bu günə qədər Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dilinin leksik sistemi ilə bağlı tədqiqatlar fraqmenital səciyyəyə daşmışdır. Təqdim edilən əsərdə tatlar yaşayan bölgələrdən toplanmış faktik dil materialları əsasında kompleks halda qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisəli şəkildə tədqiq olunur.
- Ayrı-ayrı tat ləhcə və şivələrinin spesifik leksikası təhlil olunur, oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxarılır.
- Azərbaycan tatlarının dilinin digər İran dilləri ilə müqayisəsi ümumi İran mənşəli leksika adı altında tədqiq olunur.
- Azərbaycan dialekt və şivələri ilə tat ləhcə və şivələrinin qarşılıqlı leksik təsir məsələləri nəzərə çatdırılır.
- Azərbaycan tatlarının dilində fonetik fərqlərlə qeydə alınan türk alınmaları, həmçinin, bəzi Azərbaycan yazarlarının dilində işlənmiş tat mənşəli sözlər müqayisəli şəkildə tədqiq edilir.
- Azərbaycan tatlarının dilinin onomastik vahidləri, müxtəlif sahələrlə bağlı xüsusi leksikası, Azərbaycan dili ilə tat dilinin leksik-semantik söz qrupları araşdırılır.
- Azərbaycan tatlarının dilinə dair toplanmış materiallar əsasında bu dilin struktur xüsusiyyətləri, hibrid sözlər, onların komponentləri araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti dilin müəyyən ərazinin müxtəlif bölgələrində yayılması ilə bağlı olaraq onun müxtəlif ləhcə və şivələrinin əmələ gəlməsinin əsas qanunauyğunluqlarının xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması ilə bağlıdır. Dissertasiyada tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələri əsasında dilin ümumi lüğət tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, dil üçün ortaq olan leksik fondun aşkara çıxarılması kimi nəzəri mülahizələr irəli sürülür.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin müəyyənləşdirilməsi, onların mənalarının təsbit olunması, dilin lüğət siyahısının tərtibi ilə əlaqədardır. İlk dəfə olaraq, tat dilinin lüğət fonduna daxil olan 3000-ə yaxın söz aşkara çıxarılmışdır. Dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr tat dili lüğətinin tərtibində istifadə oluna bilər. İşdə əldə olunmuş nəticələr təkcə tat dili üzrə deyil, digər İran dillərinin tədrisi və bu məsələlərlə bağlı xüsusi seminarların keçirilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasi-

yada təhlilə cəlb olunmuş türk dili, türk ünsürləri həmin dillərin, eləcə də, Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası üzrə lüğətlərin tərtibində yararlanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları respublikada və respublikadan kənarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə əksini tapmışdır. Onlar işin məzmununu tam əhatə edir. Tədqiqat prosesində əldə olunmuş nəticələr haqqında müxtəlif elmi seminarlarda, konfranslarda çıxış edilmişdir. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsində müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya ilə bağlı 3 monoqrafiya, 30-dan artıq elmi məqalə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. 3000-ə yaxın sözü əhatə edən «Tatca-azərbaycanca lüğət» əlavə olunur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, işin aprobasiyası, quruluşu haqqında müvafiq məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Azərbaycan tatlarının dilinin leksik sistemində diferensiasiyanın xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsilə tatların Azərbaycan ərazisində yayılma arealları və bu dil haqqında yazılmış əsərlərdən danışılır.

Son illərdə respublikanın müxtəlif elm mərkəzlərində azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə aid aparılan elmi araşdırmaların sayı xeyli artmışdır¹. Tatların mənşəyi, tarixi, etnoqrafiyası, mədə-

¹Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков, вып. 1. М.-Л., Изд. АН СССР, 1953, 244 с.; Дорн Б. Каспи, СПб., 1875, 718 с.; Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы) // Этнографическое общество обследования, изучения Азербайджана, вып. VII. Баку, 1929, 44 с.; Миллер В.С. Татские этюды. Тексты и татско-русский словарь (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. I, вып. XXIV. М., 1905, 79 с.; Миллер В.С. Татские этюды. Опыт грамматики татского языка (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. II, вып. XXIV. М., 1907, 66 с.; Оранский И.М. Иранские языки. М., Наука, 1960, 389 с.; Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, 156 s.; Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, 226 s.; Hacıyev M.İ. Toy-düyün xəzinəmizdən. Bakı, Bayatı, 1995, 158 s.; Quliyeva N.H. Azərbaycan tatları (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, 1994, 24 s.; Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002, 198 s. Соколова В.С., Грюнберг А.Л. История изучения бесписьменных иранских языков // Очерки по истории изучения иранских языков, М., Изд. АН СССР, 1962, 142 с.

niyyəti və dilləri haqqında da müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur¹.

Tatlar irandilli xalq olub, Xəzəryanı ərazilərdə, əsasən, İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublika-nın İsmayıllı, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Q.Qeybullayev hazırda Dağlıq Şirvan-da, Quba, Dəvəçi və Abşeron rayonlarında məskunlaşmış tatların Albaniyada yaşamış irandilli tayfalarından olmasını, onların VI əsrdə İrandan bura köçürülməsini qeyd etmişdir². N.Quliyeva göstərir ki, «XIX əsr yazılı mənbələrində Cavad, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarında tatların yaşaması haqqında məlumata təsadüf edilir»³. M.Hacıyevin tədqiqatlarında da tatların yayıldığı ərazilər haqqında məlumat verilir⁴.

A.Qrünberq tat dilinin İran dilləri arasında yeri məsələsindən bəhs edərkən tat dilinin bir tərəfdən fars, digər tərəfdənsə tacik dilinə genetik bağlılığını qeyd edir⁵.

Tat dilinin İran dilləri arasındakı yeri haqqında bir-birindən fərqlənən fikirlər olduğu kimi, *tat* sözünün izahına münasibətdə də müxtəlif rəylər var.

«Orxon-Yenisey abidələri» kitabının müəllifləri abidədə *tat* sözünün 3 dəfə işlənməsini qeyd etmiş və onu «tat, yadelli, türk olmayan xalq» mənasında vermişlər. VIII əsrdə, daha doğrusu, 732-ci ildə qoyulmuş Kül Tigin abidəsində «tat» sözü belə bir kontekstdə işlənmişdir: «Könültəki sabımın u... (on səkkiz oğlın)a, tatına təki bunu görü bilin». Bu kontekstin transkripsiyası belə verilmişdir: Ürəyimdəki sözümü... (on ox oğullarına), *tatlara* təki bunu görərək bilin. Transkripsiyada Ə.Rəcəbov *tatlar* sözündən sonra mötərizədə «yad dildə danışanlara» qeydini əlavə etmişdir. Bilgə xaqan abidəsində də *tat* sözünün işləndiyini görürük: «on ox oğluna, *tatına* təgi

¹ Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, 156 s.; Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, 226 s.; Quliyeva N.H. Azərbaycan tatlari (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, 1994, 24 s.; Гулиев Т.А. Таты // Народы Кавказа, т. II. М., 1962, 684 с.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, 552 с.

³ Quliyeva N.H. Azərbaycan tatlari (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, 1994, s. 8.

⁴ Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlari (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, Təfəkkür, 1995, 60 s.

⁵ Грюнберг А.Л. О месте татского среди иранских языков // Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 106

bunu görərək bilin»¹.

Tat sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da işlənir. Dastanların izahlı lüğətində bu söz etnonim kimi açıqlanır². «Saçalı uzun tat əri banladıqda, bədəvi atlar issini görüb oğradıqda, ağılı, qaralı seçən çağda...»³.

Mahmud Kaşğaridə *tat* sözünün türk ləhcələrinin çoxunda «farsi» mənasında olması göstərilir. Bununla yanaşı, lüğətdə aşağıdakı lüğət məqaləsi də var: «Tat. Uyğur kafirleri. (tuxsı və yağma ləhcələrində). Bu sözü onların ölkələrində, onların ağzından eşitdim. Bu sözü tat tavğaç: Uyğur və Çini ifadəsi içində də istifadə edirlər»⁴.

XIII-XIX əsrlərdə Türkiyə türkcəsi ilə yazılmış əsərlər əsasında hazırlanmış lüğətdə *tat* sözü «yabançı, əcnəbi, özəl olaraq Əcəm», *tatca* sözü «yabançı dil və özəl olaraq farsca» mənalarda verilmişdir⁵.

Dilçilik tədqiqatları dərinləşdikcə, nisbətən az öyrənilmiş dillərə maraq da artmaqdadır. Bu dillərin hərtərəfli öyrənilməsi dünya dillərinin ümumi inkişaf xüsusiyyətlərinin, habelə, dillər arasındakı tipoloji uyğunluqlar və fərqlərin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, tədqiqata cəlb olunan *tat* dilinin öyrənilməsi də dilçiliyimizin inkişafı üçün mühüm materiallar verir.

Y.Nazarovaya görə, elmə iki *tat* dili məlumdur. «Məxsusi *tat* dili» (sobstvenno tatskiy əzık) və dağ yəhudilərinin istifadə etdiyi «yəhudi-*tat* dili» (evreysko-tatskiy əzık). Bunların hər ikisi mənşəcə, hind-Avropa dillərinin İran qrupuna daxildir. Tarixi-dialektoloji təsnifata görə, *tat* və yəhudi-*tat* dilləri cənub-qərbi İran dillərinə aid olub, fars və tacik dillərinə yaxındır⁶.

Tat dili ilə yəhudi *tat*larının dili arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, əhəmiyyətli dil fərqləri də var. Bu, qeyd olunan dillərin daşıyıcılarının ünsiyyət prosesində bir-birini tam başa düşməməsinə səbəb olur. *Tat* dilinin fonetika, qrammatika və leksikasına daha çox Azərbaycan dili, yəhudi *tat* dilinin fonetika, qrammatika və leksikasına isə daha çox ivrit dilinin təsiri olmuşdur. Yəhudi *tat* dilinin lüğət tərkibində ivritdən alınmalar xüsusi leksik qat təşkil edir, bu dilin

¹Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, s. 72-78

²«Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, s. 167

³Kitabi-Dədə Qorqud dastanları. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.34

⁴Kaşğarlı M. Divanü-lüğət-it-türk. İstanbul, Kəbalçı Yayın evi, 2005, 539-540

⁵Yeni tarama sözlüğü. Ankara Universiteti basımevi, 1983, s. 205

⁶Назарова Е. Язык горских евреев Дагестана // <http://www.jewish-heritage.org/ve13a7r.htm>

fonemlər sistemində yuxarı fərinqal samitlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir¹.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlərin dilində dialekt, ləhcə və şivə fərqləri olduğunu ilk dəfə xüsusi qeyd edən Vs.Miller olmuşdur. Vs.Miller bu dialekt və ləhcələrin təsnifatını verməyə cəhd göstərmiş, yalnız bu fərqlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir².

Tat dilinin Azərbaycanda yayılmış ləhcələrindən bəhs edərəkən M.Hacıyev, demək olar ki, A.Qrünberqin təsnifatını qəbul etmişdir. Onun təsnifat sxemində cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) tatlərinin ləhcəsi də əlavə edilmişdir³.

Dilin dialekt, ləhcə və şivələrə bölgüsü elmi prinsiplər zəminində aparılır. Bu məsələ dialektologiyanın tədqiqat dairəsindədir. Ayırma oxşar və fərqli dil hadisələrinin təyini əsasında aparılır. Eyni zamanda müqayisə zamanı oxşarlığın və fərqi təsadüfi olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. «Müqayisə edilən oxşar dil hadisələrinin təsadüfi yaxud qeyri-təsadüfi olmasının müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif statistik-ehtimal və kəmiyyət meyarı qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir»⁴.

Fikrimizcə, Azərbaycan tatlərinin dilinin ləhcələrə bölgüsü əsasında coğrafi prinsip durmalıdır. Çünki tat dilini ləhcələrə bölmüş müəlliflər, əslində, ləhcə səviyyəsində kifayət qədər fərqi olub-olmadığını açıqlamırlar. Məsələn, T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsini şərti olaraq Rustov, Növdün, Şuduq, Çiçi, Zaqova, İsnov və Talıblı şivələrinə bölmüşdür.

Azərbaycan tatlərinin dilinə aid ilk material İ.N.Berezinin 1853-cü ildə Kazanda nəşr olunan «Resherches sour les dialectes per-

¹Грюнберг А.Л. К вопросу о языковом взаимодействии (на материале языка северо-азербайджанских татов) // Краткие сообщения Института народов Азии. Языкознание. Москва, 1962, т. 40, с. 11-23; Грюнберг А.Л., Давыдова Л.Х. Татский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. Москва, Наука, 1982, с. 231-286; Миллер Вс. Очерк фонетики еврейско-татского языка. – М., 1901, 54 с.; Миллер В.Ф. О семитском элементе в татском наречии горских евреев // Древности восточные: Труды Восточной комиссии. Московского археологического общества. М., 1903, т. 2, вып. 3, с. 160-168.; Шор Р.О. О спорных вопросах в консонантизме говора татов-евреев // Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.-Л., 1949, вып. 2, с. 127-139.

²Миллер Вс. Татские этюды. Тексты и татско-русский словарь (Труды Лазаревского Института восточных языков), ч. I, вып. XXIV. М., 1905, с. 17

³Насиуев М.İ. Azərbaycan tatlərinin dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, s. 16

⁴Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. М., Наука, 1977, с.158

sans» kitabında verilmişdir¹. İ.N.Berezinin tat dili haqqındakı tədqiqatı ümumi səciyyə daşıyır. Müəllif Abşeron ləhcəsi əsasında tat dilinin bir sıra fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini açmağa çalışsa da, ümumən buna nail olmamışdır. Berezindən sonra tat dilinin tədqiqi akademik B.Dorn, Vs.Miller, B.Miller, A.L.Qrünberg, İ.M.Oranskinin adı ilə bağlıdır. Bu tədqiqatçılardan başqa, V.S.Sokolova talış və tat dillərinin fonetikasi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

M.Hacıyev 1960-cı ildən başlayaraq, tat dilinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olmağa başlamışdır. O, 1971-ci ildə «Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi» adlı kitabını nəşr etdirmiş², sonrakı illərdə də tat dili ilə bağlı tədqiqatlarını genişləndirmişdir. Onun elmi araşdırmaları «Azərbaycan tatlarının dili» (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) kitabında ümumiləşdirilmişdir³.

1996-cı ildə N.B.Cəfərova və M.İ.Hacıyevin «Tat dili» (Zuhun tati) əlifba kitabı nəşr edilmişdir⁴. 2002-ci ildə bu sətirlərin müəllifinin «Lahic tatlarının dili» adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur⁵.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dil əlaqələri sistemində Azərbaycan-tat dil əlaqələri əsas yer tutur. İran ərazisində bu, başqa İran dilləri ilə olan əlaqələri özündə birləşdirir. Dağıstan ərazisində yaşayan tatların dili Dağıstan dilləri və rus dili ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitindədir. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan tatlarının dil əlaqələri Azərbaycan-tat dili müstəvisində araşdırılmalıdır.

A.Martine göstərir ki, «dil hətta insanların məskunlaşmadığı yeni bir əraziyə gətirildikdə belə onun yeni mühitdə necə inkişaf edəcəyi maraqlı bir problemə çevrilir»⁶. Tat dili də Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə gəlmə dil olub, bu ərazilərdə yayılmış digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf etmişdir.

Azərbaycan tatlarının dilindəki fərqlərin yaranma səbəblərini dil əlaqələri ilə və bu əlaqələrin baş vermə tarixi ilə bağlayan tədqiqatçılar da var. «Müasir tat dilinin bugünkü xüsusiyyətləri ilə təzahürünə gəlicə isə, aşağıdakı üç cəhəti əsas götürmək lazımdır: a) tat dilinin qərbi İran dillərindən təcrid olunmasının uzunmüddətliyi; b)

¹ Berezin I.N. Recherches sur les dialectes persan. Kazan, 1853.

² Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, 156 s.

³ Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, 226 s.

⁴ Cəfərova N.B., Hacıyev M.İ. Zuhun tati. Bakı, Maarif, 1996, 88 s.

⁵ Hüseynova G.İ. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.

⁶ Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое лингвистике, вып. VI, М., Прогресс, 1972, с. 82

qonşu Xəzərətərafı dillərin təsiri; v) türk dilinin təsiri»¹.

Bu və ya başqa dilin öz qrupu içərisindəki müstəqil və ya asılı rolunu bu dilin özünə məxsus olub, öz qrupunun başqa dillərində olmayan fonetik, leksik və qrammatik nümunələr tapmaqla, onun xüsusi vəziyyətini tədqiq etmək və qohum dillər içərisindəki yerini müəyyən etmək olar. Azərbaycan dilinin tat dilinə güclü təsiri onu İran dillərindən ayırır, ona bir növ, xüsusi mövqe verir².

Dil əlaqələri prosesində təsirə ən tez məruz qalan dilin leksik sistemidir. Dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir³.

Ə.Rəcəbov «Dilçilik tarixi» əsərində A.Meyenin sosioloji mövqeyini şərh edərkən yazır: «Meyə dilin sosial işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq dil dəyişikliklərinin üç amilini müəyyənləşdirmişdir: 1. Dilin spontan inkişafı. Bu özünü nəsillərin təbii vərəsəliyinin nəticəsi kimi göstərir. 2. Sözləmə. İnsanların ticarət, siyasi, əqli, dini münasibətlərində söz bir dildən digərinə keçir. 3. Əhalinin dil dəyişməsi»⁴.

Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində öz izlərini buraxmışdır. Tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin Quba dialektində, başqa dialektlərdə işlənməyən bir sıra sözlərin tat dilindən keçdiyini göstərirlər. Həmin sözlər tat dilinin digər şivələrində də eyni şəkildə işlənir⁵.

M.İ.Hacıyev qeyd edir ki, bu təsir xüsusilə, Azərbaycan dilinin iki dialektində – Bakı və Quba dialektlərində özünü daha qabarıq göstərir. Əldə olan materiallar əsasında Azərbaycan dialekt və şivələrində aşağıdakı tat mənşəli sözlər qeydə alınmışdır:

Əskəş – əsasən, Bakı dialektində «arabanın qolu» mənasında işlənir. Bu söz tat mənşəli olub: *əs* (<*əsb*) «at» və *keş* – «çək» ünsür-

¹Грюнберг А.Л. О месте татского среди иранских языков // Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 106

²Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1961, s.13

³Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), F.e.n....dis. Bakı, 1969, s. 192

⁴Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, II k. Bakı, Nurlan, 2006, s.384

⁵Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, Təfəkkür, 1995, s. 67; Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1961, s. 10

lərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tat dilində *keş//kəş – keşirən//kəşiran* «çəkmək» felinin şəkilçiləşmiş formasıdır.

Goduş – «sərnəc». Əsasən Qəbələ, Lənkəran, Oğuz, Salyan şivələrində işlənir. Bu söz tat dilində *gödüş//goduş* fonetik variantlarında işlənir. *Go*«inək»+ *düş* (*duşiran//düşirən* «qaynamaq» felindən) və s.

Xırs – «ağuz» (təzəcə doğmuş heyvanın ilk südü). İsmayılı şivəsində geniş işlənir.

Kələsar – «işçi arı». Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *kələsar* sözü «işçi arı», «təzə əkilmiş tənək («qələmə»)» mənalarında işlənir.

Beləliklə, Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən bir sıra İran mənşəli sözlərin arxaik leksik vahidlər kimi qorunmasında da tat dilinin müəyyən təsiri olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən həmin alınmalar təkrar alınma nəticəsində bir sıra şivələrdə öz işləkliyini mühafizə edə bilmişdir.

M.Hacıyev tat dilindən Bakı, Quba dialektlərinə keçmiş, Azərbaycan şairlərindən M.Müşfiqin, R.Rzanın əsərlərində işlənmiş tat sözləri haqqında yazmışdır. O göstərir ki, *səyxəş* «sakitlik», *bələgün* «ot adı», *bürüşdə* – «yaxşı qızarmış, bişmiş çörək», *varə*«sap», *qobi* «kiçik dərə», *qoğuş* «koğus», «ağacın içindəki ovuq» və s. Məsələn: *Bu hənddən o biri həndə, Bu kənddən o biri kəndə, Rahat yollar çəkilir* (M.Müşfiq); *Allah eləməsin, Belə, Qələmi kütmül, Ağzı kül, Biliyi sütül, Oxu bulbul, Miyançılar, Yuxuna girər*(R.Rza).

Tat dilinin Quba ləhcəsinə bu dilin digər ləhcələri ilə müqayisədə daha çox tədqiqatçı müraciət etmişdir¹. M.Hacıyevin tat dili ilə bağlı tədqiqatlarında da yeri gəldikcə Quba ləhcəsi öyrənilmişdir².

Tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibi sözlərin mənşəcə növlərinə görə də tədqiq olunmuşdur. Ləhcədəki alınmaların, əsasən, aşağıdakı dillərə aid olması göstərilir: 1) Azərbaycan dili mənşəli sözlər: *qurxmezi* «qorxmazı – armud növü), *balduz*«baldız»; *quzi* «quzu», *süzmə* «süzmə» və s.; 2) ərəb mənşəli sözlər: *ruh*, *şərəət* «şəriət»; *musulmun* «müsəlman»; *sahat* «saat», *cəsus* «casus» və s.; 3) rus dilindən alınmalar: *qarnizun* «qarnizon»; *pulk* «polk»; *rumkə* «rumka»; *çuxutkə* «vərəm»; *zoud* «zavod» və s.; 4) fars mənşəli sözlər: *hərəmzodə* «haramzada»; *aşbazxana* «aşxana», «yeməcxana»,

¹Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), F.e.n....dis. Bakı, 1969, 214 s.

²Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, s.57

şirmoyi «şirmayı», *yadigar* «yadigar» və s.¹

T.Əhmədov müasir Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan *qayğulu*, *xajğun*, *qazğan*, *yalaq*, *qabaq*, *sırt* sözlərinin tat dilinin Quba ləhcəsində işlənməsini qeyd etmiş, bu sözlərlə bağlı etimoloji təhlil aparmışdır².

M.Hacıyev tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinin tatların yaşadığı aşağıdakı kəndləri əhatə etdiyini göstərmişdir: Qonaqkənd, Cimi, Xaşı, Afurca, Xaltan, Güləzi, Dərəkəndo, Ərdüç, Gümür, Dəhnə, Puçuq, Çiçi, Xırt, Nohurlar, Kunxırt, Çınarlar, Sərqaravul, Zeyvə, Utuq, Muçu, Rəngidar, Nütəh, Atuc, Fırıq, Ruçuq, Dürəhi, Zıxır³.

Müəllif Qonaqkənd ləhcəsinin tat dilinin digər ləhcələrindən leksik fərqlərindən danışarkən, bir sıra sözlərin məhz bu ləhcədə qeydə alınmasını qeyd etmişdir. Lakin onun nümunə kimi gətirdiyi sözlər çox deyil. Qeyri-müəyyən miqdar sayı və «nə üçün» sual əvəzliyi kimi çıxış edən *qəy*, *varaftən* «döymək», «toxunmaq»; *gaf* «söz», «danışmaq» leksik vahidləri belə spesifik sözlər sırasına daxildir.

Qonaqkənd ləhcəsində işlənən sözlərin bir qismi ümumiran mənsəlidir, digər ləhcə və şivələrdə də ya eyni şəkildə, ya da müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə qeydə alınır. Lakin müasir fars dilinə aid olan bir sıra sözlər Azərbaycan tatlarının, demək olar ki, bütün ləhcələrində işləndiyi halda, Qonaqkənd ləhcəsində özünü göstərmir: *yaftən* «tapmaq», *gereftən* «tutmaq», «götürmək», *raftən* «getmək», *amuxtən* «öyrənmək», *pursirən* «xəbər almaq», *dərvar-dən* «çıxartmaq», *poxtən* «bişirmək» və s.⁴

Lahic ləhcəsinin spesifik leksikasına daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır. Lahic ləhcəsinin spesifik leksikası kimi aşağıdakı sözləri qeyd edə bilərik: *anaştö* «ac-susuz»; *bəsti* «səhəng»; *varaşist* «toyxərçi»; *vər* «səhəngin boğzaqədərki hissəsi»; *vərd* «xalça dəzgahında çubuq hissə»; *vəyəsi-ran* «yapışmaq»; *vic/vij* «tut çırpmaq üçün parça»; *qaqalaxırdi* «dəvədabanı»; *qırsa* «bərpa olunmuş, lazımi formaya salınmış mis»; *qilində* «boyunbağı»; *daranoş* «ling növü» (misgərlikdə işlənir), *duruzmun* «əriş»; *əssəli* «yonca növü»; *zınqavod* «mismarı girdələmək üçün alət»; *ilmanqu* «iqliq (su)»; *kəəb* «səhəngin alt hissəsi»; *korsü*

¹Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), Fil. elm. nam...dis. Bakı, 1969, s. 49-53.

²Yenə orda: s. 54-60.

³Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, s. 5.

⁴Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, s. 5.

«çəkic» (misgərlikdə işlənir) və s.

Lahic ləhcəsində Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid bir sıra sözlərdə qalmışdır. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Ostin – Lahic ləhcəsində bu söz «paltarın qolu» mənasında işlənir: Pəncəyə *ostini* qutəhi «Pəncəyin qolu qısadır» və s.

Qədim türk dilində bu söz *astin* formasında işlənmiş, «aşağı» mənasını bildirmişdir¹.

Dağar-tat dilində «qurudulmuş mal, qoyun dərisindən tikilmiş kisə» Bu söz lüğətlərdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə Azərbaycan dili şivələrində *dağar/daqar* formalarında qeyd alınmışdır², formasında «kisə, torba» mənasında qeyd alınmışdır³.

Tuş – «Tuş gəlmək», «rast gəlmək» mənasında işlənir. Məs.: *tuş umoran*. Qədim türk dillərində də bu söz *tuş* formasında, həmin mənada işlənmişdir⁴.

Ütüg – «Zirək, diribaş» mənasında işlənir. Məs.: Bə bore kor ə dəst *ütügi*. «İş barədə əldən itidir». Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz *ütrük* formasında «kələkbaz» mənasında qeyd alınmışdır⁵. Müq. et: azərb. dial *ütük* «diribaş» və s.

Azərbaycan dilindən alınmaları leksik-semantik qruplarda birləşdirsək, onların aşağıdakı qruplarını qeyd edə bilərik: 1. Hərbi ləvazimat və silah adları: *tüfəng* «tüfəng»; *qundoğ* «qundaq»; *quşun* «qoşun»; *fişəng* «fişəng»; 2. Məişət əşyalarının adları: *qaşuğ* «qaşıq»; *buşqob* «boşqab»; *qeyçi* «qayçı»; *çəkmə* «çəkmə»; 3. Ticarət, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq terminləri: *tütün* «tütün»; *gümrüg* «gömrük»; *qaçağ* «qaçaq»; *yeyloğ* «yaylaq»; *qışloq* «qışlaq»; 4. Heyvan və quş adları: *ürdəg* «ördək»; *qaz* «qaz»; *xuruz* «xoruz»; *gömiş* «camış»; 5. Meyvə və bitki adları, onlarla bağlı söz və terminlər: *bodımcon* «badımcan»; *kələm* «kələm»; *qeysi* «qaysı»; 6. Sənət və peşə adları: *qələyçi* «qalayçı»; *qərəvülçi* «garovulçu»; *övçi* «ovçu»; 7. Qohumluq terminləri və onlarla bağlı sözlər: *nənə* «nənə»; *yezənə* «yezənə»; *bacanağ* «bacanaq»; *yengə* «yengə»; *bala* «bala»; 8. Xəstəlik adları: *sarılığ* «sarılıq», *qızılça* «qızılça» və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan tatlarının dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrə ayrılmasında mübahisəli məqamlar vardır

¹ Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, с. 61.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Az SSR EA, 1964, s. 116-117.

³ Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, с. 526.

⁴ Yəni də orada: s. 590.

⁵ Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk, IV c. Bakı, Ozan, 2006, s.102

və bu məsələyə münasibətdə coğrafi prinsipin əsas götürülməsi daha məqsədəuyğundur. Belə olan halda, biz Abşeron, Xaçmaz, Xızı, Gilvar, Məlhəm ərazilərində yaşayan tatlarn dilini müvafiq olaraq Xızı şivəsi, Abşeron şivəsi və s. adlandırmaq məcburiyyətində qalmırıq. Bu rayonlar və ya ərazilər üzrə şivə səviyyəsində təhlil aparmaq mümkün olur.

Tat dilinin Kilvar, Xaçmaz, Abşeron şivələrində qeyd alınan sözlərdən bir qismini nəzərdən keçirək.

Pəşdə sözü Kilvar şivəsində «sonra» mənasında işlənir. *Pəşdə mərd rafte dire ye Adami niştə ustola bi səri.* – «Sonra kişi gedib görüb ki, bir adam oturub stolun başında».

Bu söz gilyan dilində «sonra» mənalı *bad, badən, badha* sözləri ilə ifadə olunur; talış. *peşo*, puşt. *vrusta, pas*, dəri. *bad*, kürd. *paşe*, fars. *bad*, tacik. *bad, pas* variantları ilə istifadə olunur¹. Göründüyü kimi, bu söz İran dillərinin çoxunda «p», az qismində «b» fonemi ilə başlanır. Yalnız puşt dilində «vrusta» variantı var. Qonaqkənd ləhcəsinə aid qısa lüğətdə bu söz qeyd edilməmişdir. Müxtəlif İran dillərindəki fonetik variantların müəyyən mövqelərində (anlaut, inlaut) samitlərin dəyişməsi onlarda b-p, ş-s əvəzlənmələrinin olduğunu təsdiq edir. İran dillərində *peş* «arxa», *peştən* «arxadan» sözləri var. Fars dilində «arxadan» zərfi *az poşte* kimidir.

Tousdum – «yay». *Bə tousdum bağ lap pırvayı birənü.* – *Yayda ora lap qıyamət olur.* «Yay» mənası tat şivələrində *hamin//homin* sözləri ilə də ifadə olunur. Başqa İran dillərində «yay» mənası aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: fars. «*təbestən*»², talış. *tovson (toson, tobiston, toboston)*³, gilyan. «*təbəstən*»⁴, puşt. «*dobay*», «*oray*», dəri. «*təbistan*»⁵. Qeyd edilən dillərin əksəriyyəti üçün «*təbistan*» səciyyəvidir.

Usqu – «tonqal». *Bə həyat usqu müsaxandim ə səri müşanandim.* – *Həyətdə tonqal yandırıb, üstündən tullanardıq.* Abşeron şivəsi

¹Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь. М., Русский язык, 1976, с. 301; Русско-пушту-дари словарь. М., Русский язык, 1989, с. 225; Русско-курдский словарь. М., Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957, с. 511; Русско-персидский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1965, с. 490.

²Русско-персидский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1965, с. 252.

³Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь. Баку, Нурлан, 2006, с. 216.

⁴Керимова А.А., Мамедзаде А.К., Расторгуева В.С. Гилянско-русский словарь. М., Наука, 1980, с. 350.

⁵Русско-пушту-дари словарь. М., Русский язык, 1989, с. 320.

üçün xarakterik olan bu söz fars dilində *atəş*¹, puştu. *or*, dəricə *atış*², tacik dilində *qulxan*, *alov*, *otaş* sözləri ilə verilir. Taliş və gilyan dillərinin lüğətlərində *tonqal* sözü yoxdur. Belə olan surətdə *usqu* tam başqa mənşəli söz olduğu aydınlaşır. O, tat dilinə məxsus spesifik sözlər sırasına aid edilə bilər.

Hadi – «söz». Baba kuti ki, yeta xubə *hadiib* guyun, bö tü. «Baba dedi ki, bir dənə yaxşı söz deyəcəyəm sənə». Bu söz Abşeron şivəsi üçün səciyyəvi sözlərdəndir. *Hadi* sözünə bu mənada başqa İran dillərində rast gəlmədik. Belə hesab edirik ki, o, Abşeron şivəsinin spesifik leksik qatına daxil edilməlidir.

Daq-daq «damcı-damcı» (Kil.). Ə düzd *daq-daq* xun rixt. – *Oğrudan damcı-damcı qan axdı*.

Dissertasiyanın ikinci fəslində «**Azərbaycan tatlarının dilinin leksik fondunun genealoji mənşəri**» adlanır. Bu fəsildə tat dilinin leksik tərkibinin genealoji təsnifatı aparılır. Belə bölgü sözlərin iki əsas qrupunu fərqləndirməyi vacib edir: 1) dilin mənşəcə öz sözləri; 2) alınma sözlər.

Eyni ailəyə daxil olan dillər tarixin müəyyən dövrlərində təşəkkül tapıb formalaşdığından, qohum dillərin qədim dövrünə aid leksik vahidlərə münasibətdə ortaqlıq özünü göstərir. Yəni, pradil səviyyəsinə aid leksik fonda daxil olan vahid qohum dillərin hamısına məxsusdur. Yazılı abidələrdə işlənmiş sözlərin mənşəcə qruplaşdırılması isə etimoloji və təsviri təhlillər əsasında aparılır. Yazısı olmayan dillərin leksik fonduna daxil olan vahidlərin ayırd edilməsi isə müəyyən çətinliklər törədir. Bu zaman dilin daşıyıcılarının nitqi üzrə toplanmış materialların öyrənilməsi tələbi meydana çıxır. Yalnız həmin materiallar əsasında dilin lüğət tərkibini müəyyən etmək, onun leksikasını öyrənmək mümkün olur.

Dilin əsas lüğət fondu daim dəyişikliklərə məruz qalır. Q.Cəfərov yazır: «Lüğət tərkibi qeyri-sabit və daim dəyişkəndir, dilin hər bir halında yeni sözlər meydana gəlməklə yanaşı, köhnə sözlər də sıradan çıxır. Ona görə də lüğət tərkibi sabitlik vəziyyətinin inkarı təsiri bağışlayır. Lüğət tərkibində baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, o, sistemli tədqiqatdan kənar qala bilməz»³. Şübhəsiz ki, bütün dillərin, o cümlədən, Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibində də belə proseslər daim gedir, lüğət tərkibi dəyişir. Dildə yeni

¹Персидско-русский словарь. т. I. М., Русский язык, 1983, с. 236.

²Русско-персидский словарь. М., Советская Энциклопедия, 1965, с. 306.

³Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s. 17.

sözlər yaranır, yeni alınmalar lüğət tərkibinə daxil olur. Bununla yanaşı, dilin bir çox sözləri arxaikləşir, passiv lüğət fonduna keçir. Passiv lüğət fondu anlayışı yazısı olan dillərə şamil olunur. Arxaikləşmiş və ya köhnəlmiş sözlər yazılı abidələrdə, ədəbi əsərlərdə, nəhayət, lüğətlərdə qalır, onlar dil daşıyıcılarının nitq fəaliyyətində üzə çıxmır. Lüğət tərkibinin dil daşıyıcılarının nitq materialları əsasında formalaşdırılması zamanı materialın toplandığı dövrə aid söz və ifadələri aşkara çıxarmaq mümkündür. Deməli, bu zaman arxaikləşməyə, köhnəlməyə məruz qalmış sözlərin müəyyənləşdirilməsi mümkün olmur.

Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələr böyük tarixə malikdir. Azərbaycan dili ilə sıx əlaqələr tat dilinin leksik fonduna əsaslı təsir göstərmişdir. Nəticədə, Azərbaycan tatlarının dilində alınmalarla yanaşı, külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə hazır şəkildə alınır. Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, Azərbaycan tatlarının dilində Azərbaycan və tat mənşəli ünsürlərdən, morfemlərdən təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür. Azərbaycan dilinin vasitəçiliyi ilə alınmış hibrid sözlərin tərkibində Azərbaycan dilinin və başqa dillərin (ərəb, fars, rus, Avropa mənşəli başqa dil) ünsürlərinin işlənməsi özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini üç əsas qrupa bölmək olar: 1) mənşəcə dilin öz sözləri; 2) alınmalar; 3) hibrid sözlər.

Azərbaycan tatlarının dilində işlənən alınma sözləri üç əsas qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur: 1) Azərbaycan dilindən alınmalar; 2) Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmalar; 3) birbaşa alınmalar.

Tat dilinin leksik fondunu, əsasən, İran mənşəli söz və terminlər təşkil etsə də, bu dildə xeyli miqdarda Azərbaycan, ərəb və fars sözləri, eləcə də, rus dilindən və Dağıstan (ləzgi, qırız, buduq, xınalıq və s.) dillərindən keçmiş söz və terminlər var. Tat dili Azərbaycan ərazisindəki başqa dillərlə də əlaqədə olmuşdur. R. Heydərov Azərbaycanda dil ittifaqı məsələsinə münasibət bildirərkən ölkə ərazisinin əsrlər boyu beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən və zəngin təbii sərvətlərə malik olduğundan daima qonşu xalqların və işğalçı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmasını, bu ərazidə müx-

təlif tayfaların, etnik qrupların məskunlaşmasını, habelə, bəzi etnosların buraya köçürülməsinə görə dil ittifaqının yaranması üçün şəraitin olmasını göstərmişdir¹.

Tat dilinin ən çox təmasda olduğu dil Azərbaycan dilidir. Onun mövqeyinin genişliyi Azərbaycan ərazisində mövcud olan digər dillərlə müqayisədə daşdığı funksiyalarla əlaqədardır. Bu funksiyalardan ən başlıcası onun dövlət dili olmasıdır. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının bütün əhalisi üçün məcburi məktəb, radio-televiziya, mətbuat dilidir, məişətimizin bütün sahələrində istifadə olunan rəsmi dövlət dilidir. Odur ki, tat dilinin yayıldığı bütün ərazilərdə ana dilində danışan əhali məişətində, həyatın müxtəlif sahələrində ondan istifadə etsə də, radio-televiziyada, gündəlik mətbuatda, məktəbdə, yığıncaqlarda, idarə və təşkilatlarda rəsmi dil kimi Azərbaycan dilindən istifadə edir. Bu səbəbdən də tat dilinin leksik fondunda həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən ictimai-siyasi və s. məfhumları bildirən söz və terminlər Azərbaycan dili hesabına artır.

A.A.Ufimtsevaya görə, hər bir dilin öyrənilməsinə onun fonetik və qrammatik sisteminin təsviri ilə başlanılır. Minlərlə söz və ifadələrə malik olan lüğət fondunun sistemləşdirilməsi və təsviri isə digər sahələrə nisbətən çətindir. Lakin tarixi, izahlı, etimoloji, dialektoloji lüğətlərin, antonimlər və sinonimlər lüğəti, frazeoloji və s. lüğətlərin olması onu göstərir ki, dilçilik elmində dilin lüğət zənginliklərini konkret şəkildə təsvir etmək metodları çoxdan mövcuddur. Dilin leksik sistemi, hər şeydən öncə, onu təşkil edən dil vahidlərinin, ifadələrin təsvirini və tədqiqini şərtləndirir². Bu baxımdan tat dilinin spesifik sözlərinin toplanması, onların digər İran dillərindəki eyni məfhumu ifadə edən leksemlərlə müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi, özünəməxsus sözlərin müvafiq kontekstlərdə işlənməsinə aid nümunələrin verilməsi leksik vahidlərin təhlil və təsvirini əhatə edir.

Hər şeydən əvvəl, «spesifik leksika» dedikdə, digər İran dilləri və dialektlərində həmin mənada olmayan söz və terminlər nəzərdə tutulur. Ona görə də toplanmış faktik materialları səciyyələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq məqsədəuyğundur: 1) digər İran dillərində təsadüf olunmayan sözlər; 2) digər İran dillərindən bəzilərinə

¹Heydərov R.A. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı. Fil. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 2008, s. 17.

²Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М., Изд. АН СССР. 1962, с. 7-8.

yaxın mənə və fonetik variantda təsadüf olunan sözlər. Bu yarım-fəsildə ilk olaraq, digər İran dillərində təsadüf olunmayan sözlər təhlil olunur. Buraya, **Aşdi birən** «barışmaq» (Ab.), **Baranqu** «badımcan» (Ab.), **Balustun** «dirək» (Qonaqk.) və s. sözlər daxildir.

Bəzi sözlərə eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də geniş surətdə işlənir. Məsələn, **Danqaz/danqoz** «lovğa, ədabaz, dikbaş» (Lah.), **Gildir/gildir** «gilə-gilə», «damcı-damcı» (Xaç., Şab.), **İncəvora** «nə yaxşı ki», «xoşbəxtlikdən» (Lah.) və s.

Tat dilində olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrinin tərəflərini təşkil edən vahidlərin semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini də nəzərə alsaq, tat dilinin spesifik leksikası haqqında daha geniş məlumat əldə etmiş olarıq. Bu qəbildən olan ifadələrə *aşdi birən* «barışmaq», *dülə qoğal* «içli qoğal», *qal zərən* «çağırmaq», *qorag birən* «geyinmək» və s. misal göstərmək olar.

Tat dilində təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı külli miqdarda sırf sahə söz və terminləri var ki, onlar ancaq tat dilində işləndiyindən bu dilin spesifik leksik layına aid edilməlidir. Həmin sözlər terminoloji mahiyyət kəsb etdiyindən onların sahə terminləri kimi araşdırılması məqsədəuyğundur.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini ümumiran mənşəli sözlər təşkil edir. Bu qəbildən olan söz və terminlər tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə ya heç məruz qalmamış, ya da müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik dəyişikliklərə məruz qalmışlar.

Tat dili tarixən İran dilləri ailəsində fəaliyyət göstərmiş, həmin dil ailəsinə məxsus bir sıra fonetik, leksik-qrammatik və sintaktik xüsusiyyətləri bu günə kimi mühafizə edərək saxlamışdır. Tarixi inkişaf prosesində o, müstəqil dil kimi dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu dəyişikliklər leksika sahəsində də özünü göstərmişdir.

Bu mənada tat dilinin ümumiran mənşəli (leksik layı) söz və terminlər dedikdə həm fonetik, qrammatik, leksik-semantik, həm də sintaktik (əsasən, söz birləşmələri, izafət) cəhətdən digər İran dillərindən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmiş leksik lay nəzərdə tutulur.

Tat dilinin ümumiran mənşəli leksik layı digər İran dillərinin eyni tipli layı ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Bunu aşağıdakı cədvəllərdə də görmək olar:

Məfhumun ümumiran mənşəli sözlə ifadəsi

Azərbaycan	Tat	Fars	Dəri	Puştu	Tacik	Talış	Kürd
Ad	Nam	Nam	Nam	Num	nom	nom	Nam
Su	av/ov	Ab	Ab	ovc	ab	ov	Av
badam	Bodam	badam	Bādām	bādām	bodom	badam	Badem
Çarx	Çarx	Çarx	Çarx	ové	çarx	çax	Çerx
dəri	çər	Çarm	Çarm	rost	çarm	pus(t)	Post
It	səg	səg	səg	snay	səg	sıpə	Seg
ürək	Dil	Del	Del	dil	dil	dıl	Dil
ciyər	ciğər	jegər	Jegar	ciqar	jigar	ciqər	Ceger
kürək, arxa	Pişt	Poşt	Poşt	çā	puşt	peşt	Pişt
Quyruq	dim/düm	Dom	Dom	lakcu	dum	düm	Dum
Qulaq	Güş	Güş	Goş	qvaj	guş	quş	Quh
Soğan	Piyaz	Piyaz	Piyāz	piāz	piyoz	piyoz	Pivaz
Lobyə	lubyə	Lobyə	Löbiyə	lobya	lubiye	lobyə	Lobi
Alma	Sib	Sib	Səb	mana	seb	sef	Sév
Kirpi	Juji	xarpuşt	Xarpuşt	xarpuşt	xorpuşt	jəji	Júju
Alt	Zir	Zir	Zərin	kəçət	zer	jiton	Jér
Qadin	zən	zən	zən	zən	zan	jen	Jin
Vurmaq	zərən	zədən	zədən	vahel	zadan	je	Jér
Balqabaq	Kudi	Kodu	Kadu	kadu	kadu	ku	Kedu
nanə	nənö	Nana	Nānā	na'nā	nacno	nənof	Hamm
Quyu	çalə/çola	Çā	Çāh	çā	kuduk	çol	çul/çal

Azərbaycan dili ilə sıx təmas tat dilinin leksik fonduna əsaslı təsir göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycan tatlarının dilində külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə də hazır şəkildə alınır. Hibrid sözlərin tərkibində dilin özünə məxsus element olduqda onun alınma və ya dilin öz sözü kimi qəbul edilməsi məsələsinə fərqli münasibətlər var¹.

Hibrid sözlər kök və sözdüzəldici morfemlərdən təşkil olunur. Tərkib ünsürlərinin mənşəyində özünü göstərən fərqlər də bu ünsürlərin hansı dilə aid olmasında özünü göstərir. Burada iki əsas forma özünü göstərir: 1) sözün kökü Azərbaycan dilinə, sözdüzəldici morfe m tat dilinə mənsubdur; 2) sözün kökü tat dilinə, sözdüzəldici morfe m Azərbaycan dilinə mənsubdur.

Azərbaycan tatlarının müxtəlif ləhcə və şivələrində işlənən birinci tərəfi Azərbaycan dilindən alınma, ikinci tərəfi tat dilinə məxsus, köməkçi fel olan analitik fellərdə maraqlı xüsusiyyət aşkara çıxır.

¹Гинзбург Р. О пополнении словарного состава // Иностранные языки в школе. М., Просвещение, 1954, с. 26.

Birinci tərəf, bir qayda olaraq, -miş/-miş/-muş/-müş şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feli sifətlə ifadə olunur. Məsələn; *alışmış birən* «alışmaq, öyrəşmək»; *allanmış birən* «aldanmaq» və s.

Bu fəsildə, tat dilində işlənən türkiizmlər nəzərdən keçirilir. Tatlar uzun əsrlər boyu azərbaycanlılarla yanaşı yaşamış, Azərbaycan dili tatlar üçün canlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Hər iki xalq arasında yaranan davamlı ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrin təsiri nəticəsində tat dilinin tərkibində Azərbaycan dilindən alınmış türk sözlərindən ibarət xüsusi leksik lay formalaşmışdır. Bu leksik lay həm tematik zənginliyinə, həm də, qarşılıqlı əlaqələrin tarixi xronologiyasını əks etdirməsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tat dilində işlənən qədim türk sözləri, şübhəsiz ki, tarixən qədim dövrlərdə bu dilin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, tat dilində işlənən qədim türk sözlərinin bir qismi müasir Azərbaycan dili və başqa türk dillərində qalmaqdadır. Bir sıra sözlərsə arxaıkləmiş, dilin passiv lüğət fonduna keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan tatlarının dilində işlənən *ağu* – zəhər, *acı*, *bo//bö* «böy», *bilərzik*, *qizluq*, *şirə* «qatı pəlçıq», *dirrik*, *sograk* «fincan», *diriq* «arıq», *qədəş* «qardaş», *yaxın* «doğma adam» sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrdə, o cümlədən, danışıq dilində işlənir. Bununla yanaşı, həmin sözlər dilin tarixən qədim dövrlərinə aid leksik qata aid olan sözlərdir.

Tat dilindəki türk sözlərinin hərtərəfli araşdırılması təkcə tat dilinin leksik tərkibini öyrənmək üçün deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlərin aydınlaşdırılması üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tatlarının dilindəki alınma sözləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) Azərbaycan-türk mənşəli alınmalar; 2) rus mənşəli alınmalar; 3) Avropa dillərinə aid alınmalar; 4) ərəb dilindən alınmalar; 5) digər dillərdən alınmalar.

Üçüncü fəsil “**Azərbaycan tatlarının dilinin xüsusi leksikası**” adlanır.

A.Qurbanov yazır: «Yer üzündə mövcud olan dillərin leksik sisteminin ümumi mənzərəsini iki böyük tərkib hissəsinə ayırmaq olar: a) appelyativ leksika; b) onomastik leksika»¹. Eyni bölgünü Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə də tətbiq etmək mümkündür. Appelyativ leksika müxtəlif qruplarda birləşdirilə bilər. Burada

¹Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Nurlan, 2003, s. 392.

ilkın tədqiqat üçün iki qrupu fərqləndirmək özünü doğruldur: ümumişlək leksika, terminoloji leksika.

Ümumişlək leksik fonda daxil olan sözlər dilin bütün funksional sahələrində işlənən sözləri əhatə edir. Terminoloji leksika isə ayrı-ayrı sahələrin terminlərini özündə birləşdirir. Azərbaycan tatlarının elmi dili Azərbaycan dilidir. Ona görə də bu dildə əksini tapan terminlər Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin terminologiyası həm ümumi planda, həm də ayrı-ayrı sahə terminologiyaları üzrə tədqiq edilmişdir.

Tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində semantik söz qruplarının xüsusi mövqeyi var. Semantik sahənin əsas xassələri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) semantik sahə dilin daşıyıcısı üçün intuiativ olaraq başa düşülən olur və onun üçün psixoloji reallıqdır; 2) semantik sahə muxtar dil hadisəsidir (avtonomdur) və dilin alt sistemi kimi fərqləndirilir; 3) semantik sahənin vahidləri bir-biri ilə sistemli semantik münasibətlərə malikdir; 4) dilin hər bir semantik sahəsi, digər semantik sahələrlə əlaqəli olub, onlarla bir yerdə dil sistemini yaradır.

Tat dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin aşağıdakı leksik-semantik söz qrupları var:

1. Ev əşyaları və qab-qacaq adları: *bilmə* «boşqab», *bəsti* «güyüm», *satıl* «mis su qabı», *qaqala* «saxsı banka» və s.

2. Yemək və xörək adları: *nun* «çörək», *nimik* «duz» *öü* «su», *şir* «süd», *şirəvo* «südlü sıyıq» və s.

3. Paltar, parça və ayaqqabı adları: *şe* «köynək», *ru şey* «üst köynəyi», *zir şey* «alt köynəyi», *zir şalvar* «alt şalvarı» və s.

4. Sənət və peşə adları: *qələyçi* «qalayçı», *qərəvülçi* «qarovulçu», «gözətçi», *önçi* «ovçu», *meşəbəyi* «meşəbəyi» və s.

5. Köhnə həyat tərzi ilə bağlı leksika: *xərroc* (vergi, hərrac), *qazamot* «qazamat», *tocir* «tacir», *əmlək* «əmlək» və s.

6. Yeni məişət, siyasət və mədəniyyətlə bağlı sözlər: *iqtidor* «iqtidar», *müxolifət* «müxalifət», *partiya* «partiya» və s.

7. Coğrafi obyekt və ətraf mühitlə bağlı sözlər: *küh* «dağ», *dih* «kənd», *rükərə* «çay», *küləxır* «bulud» və s.

8. Bəzək və zinət əşyalarının adları: *qilində* «boyunbağı», *əngişdərin* «üzük», *sırqa* «sırğa», *sep* «həmayil» və s.

9. Mərəsimlərlə bağlı söz və terminlər: a) Toy mərasimi ilə bağlı sözlər: *ərsi* «toy», *ərsivər* «toy sahibi», *ərüS* «gəlin»; b) Yas məraSi-

mi ilə bağlı sözlər: *mirdə* «ölü», *daxorustan* «basdırmaq; v) Novruz, ramazan, qurban və s. bayramları ilə bağlı sözlər: *şəmələ* «şam», «gəvən», *şürqaqol* «şorqoğal», *ruza* «orucluq», *ruzamoh* «orucluq ayı», *id Nöyruz* «Novruz (bayramı)», *hinə* «həna» və s.

10. İnsanın bədən üzvləri ilə əlaqədar söz və terminlər: *sər* «baş», *mü* «saç», *çim* «göz», *micə* «kirpik», *günə* «yanaq» və s.

11. Xəstəlik və dərman adları: *sərədər* «başağrısı», *işqəməburi* «qarınağrısı», *vor* «yel xəstəliyi», *hinoğ* «inaq» və s.

12. Təbiət hadisələri, astronomik və coğrafi terminlər: *xok* «torpaq», *xori* «yer», *afto* «günəş», *küləxır* «bulud» və s.

13. Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən sözlər: *səg* «it», *pişig* «pişik», *yəvər* «düyə», *lari* «xoruz», *gomiş* «camış» və s.

14. Bitki, meyvə-tərəvəz və onlarla bağlı söz və terminlər: *buoni* «lobya», *güvo* «ot», *dor* «ağac», *vəlg* «yarpaq» və s.

15. Ev və onun hissələri ilə bağlı sözlər: *xuna* «ev», *bun* «dam», *dər* «qapı», *düşdər* «qapıarxası», *ruzinə* «baca» və s.

16. Keyfiyyət bildirən sözlər: *xub* «yaxşı», *xərob* «pis», *gərm* «isti», *xinik* «soyuq», *şor* «şad, şən», *torik* «qaranlıq» və s.

17. Mücərrəd anlayışları bildirən sözlər: *sənət* «sənət», *suvol* «sual», *salqa* «səliqə», *xeyr* «xeyir», *hodisə* «hadisə» və s.

Əgər dildə elmi üslub formalaşmayıbsa və ya, ümumiyyətlə, yoxdursa, onda bu dildə terminlərdən istifadə başqa amillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, tat dili məişət səviyyəsində istifadə olunur. Bu dildə elmi kitablar yoxdur. Bu onu göstərir ki, tat dilində xüsusi terminoloji sistemə ehtiyac olmamışdır. Bununla belə, tat dilində də terminlərdən istifadə olunur. Məişət səviyyəsində istifadə olunan dillərdə terminlərin işlənməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Birincisi, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olduqlarından sənət-peşə leksikası müəyyən sistem təşkil edir. İkincisi, iqtisadi şərait və bir sıra iqtisadi sahələrin inkişafı (məsələn, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və s.) həmin sahələrə aid terminlərdən istifadə zərurəti yaradır. Üçüncüsü, etnik birliyin üzvləri arasındakı əlaqələrlə bağlı terminlər, eləcə də, onların məişətdə istifadə etdikləri vasitələr spesifik sahəyə aid olduğundan, bu sahələrə aid terminlər dildə işlənir (məsələn, qohumluq terminləri, bitkiçiliyə aid terminlər, coğrafi terminlər, dini, hərbi terminlər və s.). Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) müxtəlif sənət sahələrinə aid terminlər; 2) qohumluq terminlər; 3) dini terminlər; 4) tibb terminləri; 5) iqtisadiyyatla bağlı terminlər; 6) bitkiçiliyə aid

terminlər; 7) heyvandarlığa aid terminlər; 8) coğrafi terminlər; 9) astronomiyaya aid terminlər; 10) etnoqrafiyaya aid terminlər; 11) elmi-texniki tərəqqi, mədəniyyətin inkişafı ilə birlikdə dilin lüğət fondunun ümumişlək leksik layına keçmiş müxtəlif sahə terminləri. Azərbaycan tatlarının dilində sənət leksikası geniş yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin ayrı-ayrı ləhcələrində müxtəlif sənət sahələrinə məxsus sözlərdən istifadə olunur. Bu, ondan irəli gəlir ki, sənət sahələrinin ərazi üzrə yayılmasındakı fərqlər dilin leksik sistemində öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, Lahıc ləhcəsində misgərlik, zərgərlik, eləcə də, dəmirçiliklə bağlı sözlər böyük toplu təşkil edirsə, Quba və Qonaqkənd ləhcələrində, Məlhəm, Xızı şivələrində toxuculuq, dabbaqlıq, Abşeron ləhcəsində zərgərlik sənətlərinə məxsus terminlər çoxdur. Tədqiqat işində tat dilinin ümumi terminoloji mənzərəsi öyrənildiyindən sənət-peşə leksikasını ayrı-ayrı ləhcələr üzrə bölməyə deyil, terminoloji vahidləri vahid bir sistemdə birləşdirməyə ehtiyac yaranır.

Tat dilində işlənən müxtəlif sənət sahələrinə aid terminləri, aşağıdakı sahələrlə bağlı aid olan yarımqruplara ayırmaq olar: 1) misgərlik; 2) dəmirçilik; 3) toxuculuq; 4) zərgərlik; 5) dabbaqlıq; 6) dulusçuluq. Tat dili ilə bağlı aparılmış təhlil və araşdırmalar, toplanmış materiallardan aydın olur ki, misgərlik və toxuculuğa aid terminlərin sayı daha çoxdur.

Azərbaycan tatlarının dilində işlənən və misgərlik terminləri sırasında yer tutan *noy* «ling», *məbrəd* «yeyə», *sərdəf* «samovar lüləyinin dib hissəsi», *satıl* «mis su qabı», *lüləyin* «lüləyin» və s. terminlər, əslində ümumişlək leksik qatdan terminoloji laya keçmişdir.

Tat dilinin onomastikası iki aspektdən tədqiq oluna bilər. Birinci aspekt bilavasitə tat dilinə məxsus onomastik vahidləri ayıraraq, ayrı-ayrılıqda antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və s. üzrə qruplaşdırmaqla, araşdırmağı tələb edir. Bu cəhət, dünyada yayılmış dillərdən biri olan tat dilinin tədqiqi, dünya dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək, ümumiyyətlə, dil sistemində gedən proseslərə aydınlıq gətirmək, dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. İkinci aspekt Azərbaycan ərazisində tat dili ilə bağlı müşahidə olunan onomastik vahidləri araşdırmaqla əlaqəlidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma Azərbaycan-tat dil əlaqələrinin öyrənilməsi üçün lazımlı məsələlərdəndir.

Onomastik vahidlər arasında toponimlərin xüsusi yeri var. Bir sıra toponimlərin tərkibində xalqın, etnosun, tayfanın adı durur.

Azərbaycanda təkribində «tat» sözü olan bir neçə toponim var: *Tatlar* (*Kəlbəcər, Ağdaş*), *Tatlı* (*Ağstafa, Samux*). Qeyd olunan toponimlər sırasında *Tatoba* (*Lənkəran*), *Tatoni* (*Lerik*), *Tatyanoba* (*Masalli*) toponimlərinin də verilməsi hallarına da rast gəlirik. Lakin sonuncuların «tat» etnik qrupu ilə bağlılığı yoxdur. Bu toponimlərin tərkibində işlənmiş *tat* sözü talış dilindən olub, «isti» mənasındadır. Yaşayış məskənindəki isti su bulaqları da bu fikri təsdiqləyir. *Tatlar* və *Tatlı* toponimlərinin izahı ilə bağlı fərqli fikirlər müşahidə olunur. Kəlbəcər və Ağdaş rayonlarındakı Tatlar kəndlərinin adı «İrandağəlmə» tatlar nəslinin adı ilə bağlanır. Tatlı (Qazax) kəndinin adı isə «əkinçi, biçinçi, oturaq həyat keçirən» mənasında izah olunur və onun *tat* etnik qrupu ilə bağlılığının olmadığı göstərilir¹. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək, onun üzərində dayanmaq lazım gəlir. Q.Qeybullayev əsərində M.Kaşqariyə istinadla qeyd edir ki, türklər farsca danışanları «tat» adlandırmışlar. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə isə, «tat» sözünün ilkin mənası «iranlı», «iranca danışan», «oturaq həyat keçirən», «əkinçi» olmuşdur². Ağstafa və Samux ərazisindəki *Tatlı* toponimlərinin izahında da bu fikir əsas götürülmüşdür.

Qərbi Azərbaycan ərazisində *Tatluqışlaq* adında yaşayış məskəninin adının Tatlu tayfasının adından götürülməsi və bu tayfanın orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Ulu Yeruk tayfa birləşməsinin Tatlu qolundan olması haqqında fikir var³. Tərkibində *tat* dilinə aid sözlər olan bəzi onomastik vahidləri nəzərdən keçirərkən onların bir qisminin Azərbaycan toponimikasında əsaslı şəkildə yer tutması aydın olur. Bu toponimlərin bəzilərində türk mənşəli tərkib hissələr də işləkliyi ilə seçilir.

Tat dilində işlənən şəxs adları da müəyyən sistem təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilin antroponimlər sistemində Azərbaycan dilindən alınmalar, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınma adlar daha çoxdur. Şəxs adları, əsasən, iranmənşəlidir (*Yovər, Gülzör və s.*). Dildə ərəb mənşəli adlar (*Mənsur, Nayilə və s.*) da az deyil.

Tat dilinin etnoqrafik terminləri sırasında yemək və xörək adları (*nun* «çörək», *nimik* «duz» *öü* «su», *şir* «süd») və s. xüsusi yer tutur.

¹Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, s. 458.

²Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, ЭЛМ, 1991, с. 181.

³Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1998, s. 382.

Kündəgır «xəmir kündələyən» (Naxçıvan). Bu söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *kündə* + *gır* (*gıriftan*//*gıriftən* felindən); **Beybut** «qatlanmayan iri bıçaq». **Kirsın** «qışda qızıışmaq üçün evin ortasında xüsusi düzəldilmiş ocaq». Şamaxı şivəsində bu söz geniş işlənir; **Dəsgırə** «cəyəndən toxunma səbət, zənbil» (*dəst* «əl» + *gır* «tut») və s.

Dördüncü fəsil “**Azərbaycan tatlarının dilinin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri**” adlanır. Polisemiya və ya çoxmənalılıq sözün bir neçə mənanı ifadə etməsi hadisəsidir. Sözün həmin mənələrdən hansını bildirməsi onun başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində təyin edilir. Çoxmənalı sözün mənaları arasında müəyyən semantik əlaqə olur. Bu semantik əlaqə həmin mənələr arasında əsas olur və müxtəlif mənələrə müvafiqliyi ilə səciyyələnir.

Tat dilində çoxmənalı sözlər az deyil. Məsələn: *tan*//*tən*: 1) yanına, bir şeyin (şəxsin) olduğu yerə; 2) bərabər, tən; 3) bədən; *alat* – 1) paltar; 2) yorğan-döşək; *var darən*: 1) çevirmək; 2) döndərmək; 3) hərlətmək; *dahar* – 1) dağ; 2) qaya;

Tən sözü ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. *Tan*//*tən* sözündə çoxmənalılıq, eləcə də, omonimlik eyni sözün, yaxud oxşar, yaxın fonetik tərkibdə bu sözün müxtəlif mənələrdə işlənməsi ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilində *tən* sözünün mənaları arasında böyük fərq var. Türk mənşəli söz kimi *tən* həm sifət, həm də zərf olur. Onun mənası «ölçü, boy və s. cəhətdən eyni» olmaqdır. Dost dosta *təngərək*; *Tən* olmasa, gen gərək (Məsəl); Qalxdın şahin kimi üfuqlərə *tən* (N.Xəzri). Azərbaycan dilində *tən gəlmək* frazeoloji birləşmədir «tam uyğun gəlmək», «bərabər olmaq», «düz gəlmək»¹.

M.Kaşğaridə *tən* sözü «bədən, vücut» mənasında verilir. Lüğətdə *tənq* – tay, tay-tuş, yaş; *tənqər* – iki şeyi bir-birinə müvaziləşdirmək, tən etmək; *təngəş* – müvaziləşmək, iki şeyin bir-birinə tən olması; *tənqlə* iki şeyi bir-birinə tən etmək; *tənqləş* – iki şeyi bir-birinə tənləşdirmək, bərabərləşdirmək sözləri də verilmişdir ki, bunlar müasir Azərbaycan dilində işlənən «tən» sözünə uyğundur². Müasir Azərbaycan dilində işlənən *tənləşdirilmə*, *tənləşdirilmək*, *tənləşmə*, *tənləşmək*, *tənlik* (riy.) sözləri «tən» kökü əsasında əmələ gəlmişdir.

Dilmizdə ərəb dilindən alınma «tə`n» müasir dildəki *tənə* sözünün «tən» variantı şəklində klassik ədəbiyyatda qeydə alınır. Alma

¹Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı, Elm, 1987, s. 162.

²Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk, IV c. Bakı, Ozan, 2006, s. 528.

ağacı dibində sayə; *Təneylər* idi bulud da ayə (Xətai); Mənə *təney-ləyən* qafil səni görgəc utanmazmı? (Füzuli).

Müasir Azərbaycan dilində «bədən, vücut» mənasında istifadə olunan «tən» sözü fars dilindən alınmadır. Daha çox klassik ədəbiyyatda işlədilmişdir. Can əgər çıxsa *tənimdən* əsəri-mehrini ilə; Əsəri-mehrini sanmın ki, çıxar canımdan (M.Füzuli).

Talış dilində «bədən, can» mənasında *tan* sözü işlədilir. Bu dildə *tan karde* feli «geyinmək, geymək» mənasını verir. «Bərabər», «eyni», «eyni boyda» mənasını vermək üçün talış dilində *to* sözündən istifadə olunur. Söz «*tay*» mənasını da verir. Nə bəziçə, iştə *to* pey-də vəka «Eşşək anqırır, *tayını* tapar; əv işti *to* ni «O sənin *tayın* deyil». *To* «yaşad», «*tay-tuş*» mənasına da uyğun gəlir. Söz cəm şəkili-cisi qəbul etdikdə *ton* formasını alır: Bıışı dıştə *ton* hənək bıka «Get *tay-tuşlarınla* oyna». *Ton* «istiqləmət», «tərəf» məqamında tat dilindəki *ton//tən* sözü ilə eynilik təşkil edir, hərəkətin çıxış və ya giriş istiqamətini, yerini bildirən qoşma kimi işlənir. Çəy *tono* şey «Onun *yanından* getdi». Çəy *tono* şeydə «Onun yanına gedir». Çəy *tono* mandə «Onun *yanında* qalır»¹.

Fars dilində *tən* «can», «şəxs, adam», «tənbəl» mənələrindədir. Sözü «can, bədən» mənası tat dili ilə eynilik təşkil edir. *Tən kar-dən* «geymək, geyinmək» feli fars dili üçün də xarakterikdir.

L.Blumfild bu məsələyə münasibətdə yazır ki, «Biz çox hallarda verilmiş formaya bir neçə mənaya malik olan bir forma, yaxud omonimlər sırası kimi baxmaq lazım gəldiyini dəqiq təyin edə bilmirik»². *Tən* sözünün müxtəlif dillərdən alınma olması ilə bağlı aparılmış təhlildən və verilmiş nümunələrdən görünür ki, o, tat dilində çoxmənalı söz olmayıb, müxtəlif dillərdən alınmış omonimlər sırasıdır.

Tat dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində omonimlər də xüsusi yer tutur. Omonimlik sözlər arasında semantik münasibət tipidir. Omonimlik zamanı sözlərin mənaları bir-biri ilə heç bir əlaqəyə malik olmadığı halda, onlar eyni fonetik tərkibə malik olur.

Omonimlər kontekst daxilində müxtəlif söz əhatəsində işlənir. Bu cəhət onları omonim sözlər kimi ayırmağa imkan verir.

Bun – «O» (işarə əvəzliyi); *Bun* – dam. *Ban* sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da da işlənmişdir. R.Məhərrəmovə bu sözü omonim xarak-

¹ Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь. Баку, Нурлан, 2006, 440 с. 347, 363, 365.

² Блумфилд Л. Язык. М., Прогресс, 1968, с. 154-155.

terli hesab edərək yazmışdır: *Ban* omonim xarakterlidir, isim kimi azan mənasında işlənilir – «hündür», «yüksək» mənası da azan sözü ilə bağlıdır. Azan, adətən, minarədən, yerdən yuxarıda damlarda verilir»¹.

H.Həsənov da *ban* sözünü omonim sayır, bu sözün «hündür» və «səs» mənalərini qeyd edir². Lakin qeyd olunan mənalarda *ban* sözü tat dilində işlənmir. «Altun başlı *ban* evlər», «altun *ban* ev» kimi ifadələrdə *ban* sözünün tat dilindəki «bun», «dam» mənasında işlənməsi haqqında fikir irəli sürmək, zənnimizcə, düzgün deyildir.

İ.Tahirov *ban* sözünün Azərbaycan dialekt və şivələrində «baca, nəfəslik» (Sal.), «arabanın korpusu» (C., M., Sal., Y.) mənalərində işlənərək, İran dillərində «dam» mənasında işlənən *ban* sözü ilə omonim cərgə yaratdığını qeyd etmişdir³.

Ban sözü tat dilində «səs» mənasında işlənmir. Bu mənada tat dilində *avaz* sözündən istifadə olunması məlumdur: *avaz*//*avoz* – *səs*. *Avaz* sözü Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmişdir və «səs, səda» mənasını verir. Lakin bu mənə «səs» mənası ilə tam üst-üstə düşmür. Daha çox «xoş səs», «ahəngli səs» anlamlarını verir. Bu mənada atalar sözünün tərkibində də özünü göstərir: *Avazın* yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa. «*Avozti* xub umoran, xundeti Quroun boşe». Bu söz eyni mənada tat dilində də işlənir. Ürə *avozi* və ödomin xuş umaran. «Onun avazı adama xoş gəlir».

Avaz sözünün «səs, səda» mənasında Xətai və Füzulinin əsərlərində işlənir. Ta əzəldən var mənim guşimdə eşq *avazəsi* (Xətai). Naləyəndir ney kimi *avazeyi* – eşqim bülənd (Füzuli). *Avaz* sözünün «səs» mənası Vaqifdə də var: Dindirərsən, dinməz, ağırlıq satar, SİNƏSİNDƏ ŞIĞ-ŞIĞ PUL *avaz* EDƏR. Tat dilində bu məqamda *səs* və *sədo* sözlərindən istifadə edilir. Ə küçə səs umo. «Küçədən səs gəldi». Bə quşi *sədo* umo. «Qulağına səs gəldi».

Tat dilində *avoz* «yenə» mənasında çox işlənir. Tı *avoz* bara rəfte? «Sən *yenə* oraya getmişən?» Fariz *avoz* ürə bəqəştan. «Fariz *yenə* onu axtarırdı». Nümunələr *avoz* sözünün tat dilində omonim cərgə yaratdığını təsdiq edir.

Tədqiqat prosesində eyni omofomların başqa ləhcələrdə də özünü göstərməsi aşkara çıxmışdır. Omofomlarla bağlı konkret nümu-

¹Məhərrəmov R.C. Kitabi-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, s. 11.

²Həsənov H. «Dədə Qorqud» eposunda omonimlər sözlüyü / Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu), s. 289-290.

³Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan, 2004, s. 80.

nələri nəzərdən keçirək.

Tat dilindəki *ki* sual əvəzliyi, *ki* bağlayıcısı ilə omoform olur. *Cır* «qışqırıq, çığırta, bağırtı, çığırta bağırtı səsi» – *cır* «peyvənd olunmamış», «yabanı» sözü ilə omoform təşkil edir. *Cır* sözü *dərən* «vermək», *xardən* «yemək» felləri ilə işlənib, mürəkkəb felin birinci tərkib hissəsi kimi «cırmaq, cırılmaq» mənalı fel əmələ gətirir.

Dilçilik ədəbiyyatında omonimlər mənşəyinə görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Mənşə cəhətdən müxtəlif olan, yəni bir-biri ilə qohumluğu olmayan omonimlər. 2. Mənşə etibarilə bir olan, çoxmənalılıqdan yaranan omonimlər.

Bir-biri ilə qohumluğu olmayan omonimlər alınma sözlər hesabına yaranır. Tat dili üçün omonimlərin mənşəcə aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar: 1) omonim sözlərin hər biri mənşəyinə görə tat dilinə məxsusdur; 2) omonim sözlərdən biri tat sözü, digəri alınma söz olur; 3) omonim sözlərin hamısı alınma olur.

Dildə leksik və qrammatik omonimlər fərqləndirilir. Leksik omonimlər mənaca müxtəlif, səslənməyə görə eyni olub, eyni nitq hissəsinə aiddir. Məsələn: *çiran* «yığmaq»; «qırmaq». *Pur* «dolu»; «şişman». Hər iki söz nitq hissəsi kimi sifətdir.

Omonimlərin xüsusi fərqlənən növlərindən biri funksional omonimlikdir. Belə omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğundan oxşar sözdəyişmə planında fərqlənir. Sintaktik mövqələrinə görə bunları asanlıqla seçmək mümkün olur. Məs: *sir* 1. *tox*; 2. *sarımsaq*. *Ürə* bə xordan qiyə zərund, güfti ki, *sirum*. «Onu yeməyə çağırırlar», «toxam» dedi. Ərüs dı sər *sir* nuho bə süfrə. «Gəlin iki baş *sarımsağı* süfrəyə qoydu».

Saqat//saqot «dəhrə», «üçqat» (Lah., Məl.).

Saqat «üçqat». Sözü Azərbaycan dilindəki qarşılığı mürəkkəb sözdür: *üç+qat*. Tat dilindəki sözü ikinci hecası Azərbaycan dilindəki sözü ikinci komponentinə müvafiq gəlir. Bunların mənaca müvafiqliyi də aşkardır. *Qats* sözünün izahlı lüğətdə dörd mənası verilmişdir. Bunlardan «dəfə, kərə» semantikasını mürəkkəb söz üçün qəbul olunandır. «...*qat* qoşulduğu sayın göstərdiyi qədər çox mənasında mürəkkəb sifət düzəldir, məs: *birqat, ikiqat* və s.». Dəri, talış və tat dillərində *qat* sözü eyni mənada işlənir¹. Kürd dilində «təbəqə» mənasında «qet» və «taq» sözləri işlənir². Fars və tacik dillərində «qat» mənasında başqa sözlər işlənir. Buradan aydın olur ki,

¹Русско-пушту-дари словарь. М., Русский язык, 1989, с. 642.

²Русско-курдский словарь. М., Изд-во иностр. и нац. словарей, 1957, с. 628.

«qat» sözü tat və talış dillərinə Azərbaycan dilindən keçmişdir. *Saqat//saqot* sözünün birinci tərkib hissəsi *sa* «üç» mənasını ifadə edir.

Polisemiyanın dağılması nəticəsində əmələ gələn omonimlər *homogen*, digər formalarda əmələ gələnlərsə *heterogen* omonimlər adlanır. Homogen omonimlər araşdırma və təhlilə çətin gəlir. Çünki polisemantik sözlərin mənalарının bir-birindən kifayət qədər uzaqlaşmasını aydınlaşdırmaq özü mürəkkəb prosesdir. Bu halda sözün omonim və ya çoxmənalı olması dəqiqləşmir.

Tat dilindəki omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Tat dilinin daxili imkanları hesabına yaranan omonimlər tarixən müstəqil leksik proses kimi baş versə də, mənşə etibarilə İran dillərinə məxsus vahidlərlə eynilik təşkil edir. Məs: *var/vor* – «külək»; «yel xəstəliyi»; *isbi(h)//subi* – «ağ» (rəng); «gözdə pərdə»; *biyə* – «buz», «dul»; *çiran* – «yığmaq»; «qırmaq» və s.

2. Tat dilində omonimlərin digər qrupu bilavasitə tat dilinə məxsus leksik vahidlərlə alınma sözlərin hesabına yaranır. Bu tipli omonimik cərgədə alınma sözlərin əksəriyyətini Azərbaycan sözləri təşkil edir. Məsələn: *ağo//ağu* – «zəhər», «ağu»; «yasda oxunan mərsiyə»; *arağ//arağ* – «tər»; «araq» və s.

Tat sözü ilə Azərbaycan dilindən alınma sözlərdən əmələ gəlmiş omonimlik ikinci sözün fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində meydana çıxır. Məs: *ələ* «hin» – *ələ* «alaq» (<*alaq*) və s.

Omonim sözlərin bir hissəsi tat və digər dillərdən alınmalar hesabına yaranır. Məs.: *moy* «ana» – *moy* (<may) «may ayı»; *soya* «arı səbəti» – *soya* paxlalı bitki adı və s.

3. Alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər

Bunlar da öz növbəsində aşağıdakı qruplara bölünür:

a) Həm Azərbaycan, həm də tat dilində omonim kimi işlənən sözlər. Məsələn: *qələm* – «yazı ləvazimatı»; «calaq edilmiş ağac» və s.

b) Bu qrupa daxil olan omonim cərgənin tərkib hissələrindən birini Azərbaycan dilindən alınma söz təşkil edir: *ağıl//ağl* – «ağıl»; «ağıl» (mal-qara saxlanılan yer).

c) Eyni qrupa aid omonimik cərgədə bəzən hər iki söz Azərbaycan mənşəli alınmalardan ibarət olur. Məs.: *tup* – «silah növü», «top»; *top* (oyun aləti); *kuk//kük* – «kök».

4. Müxtəlif mənalı və quruluşlu alınma sözlərin tat dilində fonetik assimilyasiya nəticəsində formaca dəyişməsi ilə yaranan omonimlər:

küpük – «köpük»; «qəpik»; *furmə* – «ferma»; «forma»; və s.¹

Tat dilinin lüğət tərkibi leksik-semantik söz qrupları ilə zəngindir. Bunların arasında sinonimlər xüsusi yer tutur. Sinonimləri gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin müxtəlif şəkillərdə adlandırılan semasioloji hadisə kimi təyin edirlər².

Sinonimlərin semantik meyarı həmin sözlərin eynimənalı və əksər hallarda məna çalarlıqlarına malik olmasıdır. Sinonimlərin nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri başlıca olaraq aşağıdakılardır: 1) təkrara yol verməmək; 2) mənanı daha dəqiq ifadə etmək; 3) emosional-ekspressiv hiss (münasibət) yaratmaq; 4) ifadə edilən əsas fikri aydınlaşdırmaq. Sinonim sözləri təyin etmək üçün onların bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır: 1) məna yaxınlığı və ya məna ümumiliyi; 2) sinonim cərgə düzəltmə; 3) bir-birini qarşılıqlı əvəzetmə; 4) müxtəlif quruluşlara malik olma; 5) eyni nitq hissəsinə aid olma; 6) eyni funksiya daşıma; 7) sözün çoxmənalılığı.

Müasir Azərbaycan dilində sinonimlik məsələsinin tədqiqi zamanı söz alınması nəticəsində əmələ gələn sinonimlərin qruplaşdırılması məsələsinə diqqət yetirilmişdir. «Alınma sözlər həm əsl Azərbaycan sözlərinin, həm də bir-birinin sinonimi olur. Buna görə də həmin sinonimləri alınma sözlərlə əsl Azərbaycan sözlərindən və alınma sözlərdən əmələ gələn sinonimlər kimi qruplaşdırmaq olar»³. Fikrimizcə, tat dilindəki sinonimləri qruplaşdırarkən bu bölgüyə əsaslanmaq yerinə düşür. Burada fərqli cəhət odur ki, tat dilinin öz sözlərindən əmələ gələn sinonim cərgələri tat ləhcələri üzrə də qurmaq mümkündür. Tat dilində sinonimlərin ən azı aşağıdakı qruplarını ayırmaq olar: 1) tat dilinin müxtəlif ləhcələri əsasında yaranan sinonimlər; 2) ümumiran və tat dili sözləri vasitəsi ilə yaranan sinonimlər; 3) tat dili sözləri və alınma sözlər hesabına əmələ gələn sinonimlər; 4) yalnız alınma sözlər əsasında gələn sinonimlər.

Alınma sözlərlə tat dili sözlərindən əmələ gələn sinonim cərgələrə daxil olan sözlər quruluşca həm eyni, həm də müxtəlif ola bilər: *xuşbaxt//baxtəvər*, *kələh//kələ//pezi//pəzəvəng* «böyük, iri, pəzəvəng». Avestada bu söz «pəzə» formasında «yekəpər» anlamında qeydə

¹Ахмедов Т.М. Лексические взаимоотношения азербайджанского и татского языков. Автореферат дисс.... на кон.фил. наук, Баку, 1969, с. 23.

²Дəmirçizadə Ə.М. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s., Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1982, 216 s.

³Müasir Azərbaycan dili, I c. Bakı, Elm, 1978, s. 194.

alınmışdır. *Güzəl//güzel//gugçeg//göyçəy, bica//bico//nohəqq* «bica, nahaq» və s.

Sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də sinonim cərgələrin üzlərinin eyni nitq hissəsinə aid olmasıdır.

Sinonimlərə əsas nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf etmək olur. Məsələn, isimlər: *asbandak//zangi* «üzəngi», sifətlər: *subi//bəyoz* «ağ», *siyah//taruk* «qaranlıq»; fellər: *quş daştən//quş vakandən* «qulaq asmaq», zərf: *virizə-viriz//döhə-döh* «qaçaqaç» və s.

Tat dilindəki sinonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Müxtəlif tat ləhcələrində olan sözlər əsasında yaranan sinonimlik.

Məsələn: *xima//sov* «kuzə»; *ardava//qındi* «sıyıq»; *çix//sürvə* «öskürək»; *çarpa//nühəvar* «lavaş yaymaq üçün istifadə olunan alət» və s.

Alınma sözlər hesabına yaranan sinonimlər. Məsələn: *Kəlah, kə-ləh//dirijd//pəzəvəng* «böyük, iri, pəzəvəng». Avesta dilində bu söz «pəzə» formasında «yekəpər» anlamında qeydə alınmışdır; *Büjlə//xır-da//dıqqılı* «balaca, xırda, dıqqılı» və s.

Tat dilində dubletlər də müəyyən qrup təşkil edir. Dubletlərin yaranmasında alınmalar xüsusi yer tutur.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, tat dilində də eyni və ya yaxın mənalı sözlər qoşa işlənir. Bu tipli dubletlər həm tat sözləri, həm də Azərbaycan dilindən alınmalar hesabına yaranır. Məsələn: *siya(h) – tarik* «zülmət – qaranlıq»: Qəyhayə dəri bəstə bü, qəyhayə rişneyiyi *siyə-taruk* bü. «Çoxlarının qapısı bağlandı, çoxlarının işığı zülmət qaranlığa çevrildi»; *şad-xürrəm* «şad-xürrəm»: Bə axır hamə *şad-xürrəm* birund. «Axırda hamı *şad-xürrəm* oldu» (Ab.) və s.

Leksik bir kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, əkslik antonim cüt yaradan sözlərin leksik mənasından irəli gəlir. Nitq prosesində müəyyən əlaməti, keyfiyyəti qiymətləndirmək, predmetin məkan daxilində yerləşmə xüsusiyyətini ifadə etmək, əşyanın kəmiyyətini bildirmək, hadisənin baş vermə zamanına münasibətini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Belə hallarda müqayisə, iki xüsusiyyətlə bağlı vəziyyəti dəqiqləşdirmə tələb olunduqda antonimlik aşkar hiss olunur. Çox zaman antonim cütü təşkil edən hər iki sözün eyni zamanda istifadə edilməsi vacib olmur. Məs.: Uşuna xuneyşun *pirvayiyi*. «Onların evləri yaxşıdır». Bu

cümlədəki *pirvayi* «yaxşı» sözü tat dilinin Abşeron ləhcəsində, əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Söz evin keyfiyyətini təyin edir. Təbii ki, təyinetmə müqaisə və qiymətləndirmə ilə bağlı olur. Evin yaxşılığı müəyyən əlamətlər əsasında təyin edilir. Bu əlamətlər evin böyüklüyü, genişliyi, tikiliş forması, təmiri və s.-lə əlaqədar ola bilər. Əgər danışan evi «yaxşı» sözü ilə təyin edirsə, onda bunun əksi olan obyektə, evlə müqayisə aşkar görünməsə də, baş verir. Həm adresant, həm də adresat «yaxşı ev» təsəvvürünə malik olur və ya onların hər birinin belə bir qiymətləndirmə meyarı olur. «Yaxşı ev» onunla əks mənalı olan «pis ev»lə şüuraltı müqayisə edilir. Beləliklə, «yaxşı» və «pis» əks mənalı sözlər kimi əlaqələnir, antonim cüt yaradır. Uşuna xuneyşun *xərobi*. Bu cümlə ikincinin əksi olan fikri ifadə edir. Əkslik antonim sözlərin işlədilməsində özünü göstərir.

Göstərilən sıralamada antonim sözlər bir-biri ilə əks qütblərdə yerləşir. Fikrimizcə, bu hal bütün dillər üçün səciyyəvi olub, tat dili antonimlərinə də aid edilə bilər. Bununla belə, qütbləşmə apardıqda sözün həmişə mənfi və ya müsbət mənasından danışmaq düzgün deyil. Antonim sözlərin mənfi və ya müsbət səciyyəvi əlamət və ya keyfiyyəti ifadə etməsi mütləq xarakter daşımır. *Ruğanın «yağlı» və ruğansız «yağsız» «yavan»* antonim cütünü təşkil edən sözlərdən hansının keyfiyyəti mənfi və ya müsbət qiymətləndirməsini iddia etmək mümkün deyil. Bir halda yağlı yemək, digər halda yağsız yemək müsbət qiymətləndirilə bilər. Məsələn: *Bə noxuş ruğansıza xorum tind. – Xəstəyə yağsız yemək verin.*

Ürə cöyi rahatı. – «*Onun yeri rahatdır*». *Ürə cöyi norohəti* «*Onun yeri narahatdır*». Bu iki cümlədə *rahat – norohət* («*rahat*» – «*narahat*») antonim cüt funksiyasını yerinə yetirir. Ü nərohtə ödomini. *O, narahat adamdır.* Bu cümlədə ifadə olunan fikrin əksini vermək üçün *rahat* sözündən istifadə etmək olmur. Bu halda antonim mövqedə «sakit» sözü dura bilər.

Antonimlərin üç növü fərqləndirilir: 1) qütblənən antonimlər; 2) konversiv ziddiyyəti tamamlayan antonimlər; 3) anlayışın dixotomik bölünməsindən yaranan antonimlər.

Antonimləri qruplaşdırarkən leksik-semantik söz qruplarına əsaslanmaq özünü doğrultmur. «Leksik-semantik kateqoriya kimi, antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad anto-

nim sözlərin daxili semantikasından irəli gəlir»¹. Əsas bölgü kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan meyarları üzrə aparıla bildiyindən tat dilinin antonim cütlərinin əsas dörd qrupunu ayırmaq olur: 1) əlamət və keyfiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 2) kəmiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 3) zamanla bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər; 4) məkanla bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər.

1. Əlamət və keyfiyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən antonimlər: *xob//xub – xərab//xərob* («yaxşı» – «pis»); və s.

2. Kəmiyyətlə bağlı antonimlər: *kəm – qe//qey* («az» – «çox»); *xeyli – ye qoş//ye kəmlə* («xeyli» – «bir az») və s.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *səbah//səboh – saqum//şəngum* («səhər» – «axşam») və s.

4. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *dur//dür – nəzdik//nəzdük* («uzaq» – «yaxın») və s.

Antonim cütü təşkil edən sözlərin mənşəyindən asılı olaraq onları üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) hər ikisi tat dilinə məxsus olan antonimlər; 2) biri əsl tat sözü, digəri alınma söz olan antonimlər; 3) hər ikisi alınma söz olan antonimlər.

1. Dilin özünə məxsus sözləri əsasında formalaşan antonim cütlər: *isbi – siyə* («ağ», «qara»); *xub – bəd* («yaxşı», «pis») və s.

2. Biri tat, digəri alınma söz olan antonimlər: *avorə* (tat) – *işgüzar* (al.) («avara-işgüzar») və s.

3. Ancaq alınma sözlər hesabına yaranan antonimlər: məs.: *əvəm-mədəni; ağo-nükər; alxış-qarğış; alici-satici* və s.

Tat dilində antonimlik spesifik sözlər, ümumiran mənşəli sözlər və alınmalar hesabına yaranır. Bəzən eyni əksmənalılıq müxtəlif antonim cütlərlə ifadə olunur. Amma yaddan çıxarmaq olmaz ki, ümumiran mənşəli sözlərdə tat dilinin özünə məxsus olan sözlərdir. Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan *duşman//duşmon* sözü də ümumiran mənşəlidir.

Bu fəsilə təat dilində sözlərin struktur xüsusiyyətləri də araşdırılır. Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin quruluşca üç növü var: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə sözlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən və ya tərtib komponentlərinə ayrılması mümkün olmayan kök sözlərdir.

¹Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində leksik-semantik söz qrupları // AMEA-nın xəbərləri. Hum. və ict. elm. ser. – Bakı, 2003, № 1-4, s. 312.

Məs.: *ataş* «od», *afto* «günəş», *bisg* «(kabab) şiši», *bölä* «cücü», *vəlg* «yarpaq», *vərd* «arğac», *vij* «tut çırpmaq üçün (çadır)» və s.

Düzəltmə sözlər kök və sözdüzəldici ünsürlərdən təşkil olunur. Tat dilində sözdüzəltmə həm önşəkilçilər, həm də sonşəkilçilər vasitəsi ilə yarandığından fərqli yollarla əmələ gələn sözləri və bu sözləri əmələ gətirən şəkilçiləri ayırmaq lazım gəlir. Tat dilində aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəltmə sözlər yaradılır.

-a// -ə. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq, düzəltmə isim əmələ gətirir. Məs.: *şoxa* «budaq», *ruza* «orucluq» və s.

-ak// -ək. İsimdən isim əmələ gətirir. Qədim tarixə malik olub, hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində kiçiklik, nəvaziş və s. mənaları bildirmişdir. Məs.: *dəstək* «qulp», *paristək* «qaranquş» və s. Talış dilində də bu şəkilçi sözyaratmada istifadə olunur.

L.Peysikov *-ak* şəkilçisinin fars dilində kiçiltmə, nəvaziş və alçaltma mənaları ilə yanaşı, fəal terminoloji funksiya daşmasını qeyd etmişdir¹.

-ava// -avo. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, xörək adlarının yaranmasına xidmət edir. Məs.: *duğavo* «dovğa» və s.

-bənd// -mənd. İsimlərə qoşularaq, kökün ifadə etdiyi təsəvvürlə motivlənən sözlər əmələ gətirir. Məs.: *sinəbənd* «boyunbağı», *ağılmand* «ağıllı» və s.

-mand. Keyfiyyət bildirən düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məs.: *ağılmand* «ağıllı». Bu şəkilçi digər tat ləhcələrində «-bənd» formasında isimlərə qoşulub, düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məs.: *əqlübənd* «ağıllı»².

-in, -in, -ün. Bu şəkilçilər isimdən sifət əmələ gətirir. Məs.: *alātün* «paltarlı», *arağın* «tərli», *ardeyin* «unlu» və s.

-le-. İsimlərə qoşularaq, əzizləmə və kiçiltmə mənası bildirən sözlər yaradır. Məs.: *xuvarile* «bacıcan», *burorle* «qardaşcan», *piyərlə* «atacan», *məməle* «anacan», *ellə* «uşaqçıgaz», *arusle* «gəlinciyəz» və s.

Yəhudi tatlarının dilində bu şəkilçi *-la/-le* şəklində qeydə alınmışdır³.

Bu şəkilçi İran dillərində, o cümlədən, talış və kürd dillərində *-le, -ile, -ule, -lə* formasında işlənərək, eyni semantikalı sözlər yaratma-

¹Пейсиков А.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., Изд-во МГУ, 1973, с. 38.

²Наси́ев М.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı, Elm, 1971, s. 118.

³Миллер В.с. Очерк фонетики еврейско-татского языка. М., 1901, с. 47.

ğa xidmət edir.

-gil. Bu şəkilçi qohumluq bildirən sözlərə qoşularaq, mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir. Məs.: *xuvargil* «bacılıq», *burorgil* «qardaşlıq» və s.

İran dillərinin bəzilərində də *-gili* şəkilçi qohumluq bildirən sözlərə artırıldıqda mücərrəd mənalı isim yaradır: *birargili* «qardaşlıq», *xuvargili* «bacılıq» və s.

-saz. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq, sənət, peşə, məşğuliyyət bildirir. Məs.: *karsaz* «işçi», *səhətsiz* «saatsaz», *dürvənsaz* «biçinçi», *silahsız* «silahdüzəldən». Misallar: Bə muzeymun *silahsozhan* iş numi hişti. «Muzeyimzdə silahdüzəldənlərin də adı var» və s.

İran dillərində sözdüzəltmədə iştirak edən sözdüzəldici son şəkilçilərin müəyyən qismi müstəqil mənalı sözlərin tədricən sözdüzəltmə formantına çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Tat dilində düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində prefikslərdən (önşəkilçilər) də istifadə olunur. Prefiks və ya önqoşmalarının artırılması yolu ilə yaranan sözləri nəzərdən keçirək.

ə önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *ə dürü* «yalandan», *ə bici* «biclikdən», *ə bilindi* «hündürlükdən», *ə pişinə* «günortadan», *ə xubi* «yaxşılıqdan» və s.

bə önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *bə püşö* «irəlidə, qabaqda», *bə pişt* «arxada», *bə homin* «yayda», *bə poriz* «payızda», *bə xiniki* «soyuqda» və s.

ve önqoşması vasitəsilə yaranan sözlər. Məs.: *ve xubi* «yaxşılıqla», *ve züyi* «tezliklə», *ve həloli* «halallıqla», *ve qəhrəmoni* «qəhrəmanlıqla», *ve nəzdiki* «yaxınlıqla», *ve qohuməti* «qohumluqla», *ve zihri* «zorla, güclə», *ve zərofəti* «zarafatla» və s.

Tat dilində alınma şəkilçilər də sözdüzəltmədə iştirak edir və yeni sözlər əmələ gətirir. Azərbaycan dilində tat dilinə daxil olan morfem və leksemlər də dilin özünə məxsus qrammatik vahidlərlə yanaşı söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Tat dilində onlardan həm morfoloji (alınma morfemlərdən), həm də sintaktik (alınma leksemlərdən) yolla sözlərin yaradılmasında geniş istifadə olunur.

A.L.Qrünberq müxtəlif sözlər vasitəsilə Azərbaycan dilindən isim və sifət əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçilərdən yalnız *-çi*; *-lik*, *-lük*, *-lük*, *liq*; *-li*, *-lı*, *-lü*; *-siz*, *-süz*, *-suz* şəkilçilərinin tat dilinə keçdiyini göstərmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu şəkilçilər vasitəsi ilə tat dilində daha çox düzəltmə sözlər əmələ gəlmişdir. Məsə-

lən, -lu/-li/-lu/-lü şəkilçisi isimlərdən isim və sifət məzmunlu ¹sözlər əmələ gətirməklə, məhsuldardır.

Tat dilində mürəkkəb sözlərin iki növü mövcuddur: kopulyativ tip; determinativ tip.

1. Kopulyativ tip. Bu qrupa mənsub olan sözyaratma tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşır. Məs.: *may-piyər* «ata-ana»; *virt-virt* «deyinmə», *xorum-bərum* «yeyib-içmək»¹ və s.

2. Determinativ tip. Digər İran dillərində olduğu kimi, bu tiptən olan sözyaratma tat dilində geniş yayılmışdır. Bura tabelilik əsasında formalaşan sözlər daxildir.

Bu növ mürəkkəbləşməni xarakterizə edən birinci tərkib hissəsi qrammatik əlamətlərinə görə iki qrupa ayrılır².

a) I tip – Birinci tərkib hissəsi ilə ikinci arasında sintaktik əlaqə yaradan ünsür yoxdur. Məs.: *nun puli//nun püli* «çörək pulu», *xunə piyar//xune piyər* «ata evi», *sanq rukərə* «çay daşı» və s.

Tat dilində determinativ tipli mürəkkəb sözlərin aşağıdakı modelləri mövcuddur:

1) isim+isim modeli.

Xüsürzan «qayınana», *xusurmərd//xüsürmərd* «qayınata», *payqabi//pəqəbi* «ayaqqabı» və s.

2) sifət + isim modeli

Kələmay//kələmə «böyük ana, nənə», *kələpiyar//kələpiyər* «baba», *kələmi//kələmu* «böyük əmi» və s.

3) Say+isim modeli. Bu növ mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi saylardan ibarət olur. Məs.: *çarpa//çorpö* «dördəyaq» (lavaş yaymaqdan ötrü istifadə olunan taxta alət) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, tat dilində mürəkkəb zərflər bir neçə yolla yaranır: a) Sadə sözlərin təkrarı ilə; Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər sadə zərflərin arasına *-bə* şəkilçisi artırmaq-la düzəlir. Məs.: *zübəzü* «tez-tez», *rubaru* «üzbəüz», *ə dərbədür* «uzaqdan-uzağa», *dəstbədəst* «əl-ələ» və s.

b) Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məs.: *kəm-kəm* «az-az», *qe-qe* «çox-çox», *zü-zü* «tez-tez» və s.

c) Antonim və yaxud yaxınmənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə

¹Миллер Вс. Татские этюды. Опыт грамматики татского языка (Труды Лазаревского Института восточных языков). ч. II, вып. XXIV. М., 1907, с. 63.

²Cershevich I. Sogdinas of frogplain – in: Melanges linguistiques of terts a. I. E.Benverists. Paris, 1945, p. 137.

yaranan mürəkkəb zərflər. Məs.: *dir-zü* «gec-tez», *ə əvvəl ta bə axir* «əvvəldən-axıra», *bara-bərə* «orda-burda», *kəm-qe* «az-çox» və s.

d) Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Əzun səri «o başdan», *sərbənüşvə* «üzüşağı», *a zun qul* «o tərəfdən», *dəstbətihi* «əliboş», «əli ətəyində» və s.

Tat dilinin lüğət tərkibində analitik fellər də müəyyən sistem təşkil edir. Bu fellərin quruluşca mürəkkəbliyi məsələsinə toxunmadan onları dilin leksik vahidləri kimi təqdim etmək vacibdir. Analitik üsulla əmələ gələn fellərin yaranmasında aşağıdakı köməkçi fellər iştirak edir:

biran «olmaq» köməkçi feli: *azod biran* «azad olmaq», *vir biran* «itmək», *sir biran* «tox olmaq» və s.

doran «vermək» köməkçi feli: *düş doran* «qaynaqlamaq», *mum doran* «mumlamaq», *ruşun doran* «göstərmək» və s.

soxtan «etmək» köməkçi feli: *bir soxtan* «itirmək», *kor soxtan* «işləmək», *pulol soxtan* «şişirtmək, üfürmək» və s.

Tat dilinin leksikası ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir:

1. Aparılan tədqiqatlara əsaslanmaqla, belə demək olar ki, elmə iki tat dili məlumdur. Bunlardan birincisi «məxsusən tat dili», ikincisi isə dağ yəhudilərinin istifadə etdiyi «yəhudi-tat dili» adlanır. Tarixi-dialektoloji təsnifata görə, «tat» və «yəhudi-tat» dilləri cənub-qərbi İran dillərinə aid olub, fars və tacik dillərinə yaxındır.

2. Tat dili ilə yəhudi tatlarının dili arasında quruluş yaxınlığı ilə yanaşı, müəyyən dil fərqləri də var. Bu, həmin dillərin daşıyıcılarının ünsiyyət zamanı bir-birini tam başa düşməməsinə səbəb olur. Tat dili Azərbaycan dilinin, yəhudi tat dili isə daha çox ivritin təsirinə məruz qalmışdır.

Azərbaycanda yaşayan tatların dilindəki ləhcə fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi və həmin ləhcələrin sərhədinin təyin edilməsi üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqlər də əsas götürülmüşdür. Tat ləhcələrinin ilkin təsnifatına görə, bu dilin 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun Qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2) mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüsüküş və Dağquşçu kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələri var. Bu təsnifata Abşeron və Lahic şivələri daxil edilməmişdir. Sonralar tat dilinin Azərbaycanda yayılmış ləhcələrinin cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahic və Məlhəm (Şamaxı)

tatlarının ləhcələri də əlavə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1) müsəlman tatlar; 2) yəhudi tatlar; 3) xristian tatlar.

Dini mənsubiyyətinə görə fərqlənən qrupların ləhcələrində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də var.

4. Tat-Azərbaycan dil əlaqələri çox qədim tarixə malikdir.

Mövcud tədqiqatlardan görünür ki, Xəzərətrafi ərazidə yayılmış tat dili ilə digər İran dillərinin dialekt və ləhcələrinin fərqləndirilməsində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi var. Tat dilinin İran dilləri arasında tutduğu yer, bu dilin ayrı-ayrı ləhcələrinin fərqləri məsələsi də dilçilər arasında mübahisə obyektidir. Lakin burada, nəzərə qarpan fərqlər dil əlaqələri aspektində nəzərdən keçirilməmiş, dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlı olan fərqlər nəzərə alınmamışdır.

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən tez və ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcə və şivələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir.

Tat və Azərbaycan xalqlarının uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassiklərinin, eləcə də, şair və yazıçıların əsərlərində, o cümlədən, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Mirzə Ələkbər Sabir, Rəsul Rza və başqalarının əsərlərində müasir tat dilində işlənən bir sıra sözlər qeydə alınır.

Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından, tatların məskən saldıqları ərazilərdə bu xalqların nümayəndələri ilə də dil əlaqələri baş vermişdir. Məsələn, tat-qırız dil əlaqələri nəticəsində bir sıra tat sözləri qırız dilinə keçmişdir.

5. Tat dilinin leksik tərkibinin bir hissəsini müxtəlif şivələrin özünəməxsus leksikası təşkil edir, bu spesifik tat şivələrini bir-birindən fərqləndirir. Ayrı-ayrı tat şivələrindən toplanmış materiallar əsasında müəyyən sayda spesifik söz və terminlər qeydə alınmışdır. Tat mənşəli leksikaya daxil olan söz və terminlər, əsasən, təsərrüfatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır.

Tat dilinin ayrı-ayrı ləhcə və şivələrinin leksikası ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, hər bir ləhcədə, bir çox hallarda hər bir şivədə işlənən sözlər arasında fərqlər və oxşarlıqlar var.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibini, ilk növbədə dörd əsas qrup (spesifik sözlər; ümumiran mənşəli sözlər; alınma sözlər; hibrid sözlər) ayırmaq mümkündür.

6. Tat dilinin başqa türk dilləri ilə əlaqələri də qədim tarixə malik olmuşdur. Ona görə də bu dilə keçmiş türk mənşəli sözlərin az olmayan bir qismi ümumtürk mənşəlidir. Həmin alınmaları türkizmlər kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Tat dilindəki başqa alınma sözləri aşağıdakı qruplara bölürük: 1) müasir Azərbaycan dilindən alınmalar; 2) rus dilindən alınmalar; 3) ərəb-fars dillərindən alınmalar; 4) başqa dillərdən (Dağıstan dilləri, ivrit və s.) alınmalar. Alınmalar tat dilinin birbaşa və dolayısı ilə təmasda olduğu dillərdən aldığı söz və terminlər hesabına yaranmış leksik layı əhatə edir.

Tat dilindəki vəlg (yarpaq), pustə (qabıq), künküro (soğansu), guştoy (bozbaş), ruşir (çiyə, südün üzü), so (səhəng), şirəng (səhəngdən kiçik suqabı), şirdüş (sərnice), gülpoy (sacayaq), lalin (döşək), sərmizi (süfrə, stolüstü), kəndü (un saxlamaq üçün qab), tirəçu (oxlov), ardəvic (ələk; *ard* «un», *vic* «ələməkdən»), rusmu, varə (sap), sərcin (ülgüc; *sər* – baş, *çin* – qırmaq), guştəncin (qıymakəş), dürəş (biz), dürəzi (zivə, paltar asılan ip), corü (süpürgə), xiyə (kürək), tou (otaq), şiləsər (eyvan), lanbun (ikinci mərtəbənin qarşısındakı dam), goudun (tövlə; *go* «inək», *dun* «heyvan saxlamaq üçün yer»), ələ (toyuq hini), və s. sözlər spesifik leksik layda yer tutur. Onlardan mürrəkəb söz kimi formalaşanlarda tərkib hissələrindən birinin ümumiran mənşəli söz olması halları qeydə alınır.

7. Tat dilində elə söz və terminlərə də rast gəlmək olur ki, onlar digər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənsələr də, tat dilindəki mənanı ya heç vermir, ya da həmin mənanı qismən özündə əks etdirir. Tat dilində təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı külli miqdarda sırf sahə söz və terminləri var ki, onlar ancaq tat dilində işləndiyindən bu dilin spesifik leksik layına daxil olur. Həmin sözlərin terminoloji mahiyyət kəsb etməsi, onların müvafiq sahə terminləri kimi araşdırılması məqsədə müvafiqdir.

Tat dilinin leksikasını, əsasən, İran mənşəli sözlər və terminlər təşkil edir. Bu qəbildən olan söz və terminlərə tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə ya heç məruz qalmamış, ya da müəyyən dərəcədə fonetik, morfoloji, semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmış sözlər

lər daxildir.

8. Tat dilinin ümumiran mənşəli leksik layı digər İran dillərinin eyni layı ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Ümumiran mənşəli sözlər nitq hissəsi kimi fellərdə özünü daha çox göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində fars dilindən alınmalar kimi qəbul edilən sözlərin az olmayan bir hissəsi məhz ümumiran mənşəlidir və onları müəyyən fonetik dəyişiklərlə başqa İran dillərində, o cümlədən də, tat dilində tapmaq mümkündür. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin sözlər başqa İran dillərindən deyil, bilavasitə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ona görə də həmin sözləri fars dilindən alınmalar kimi də qəbul etmək düzgündür. Bu zaman tarixi-xronoloji və areal amilləri nəzərə almaq lazım gəlir.

9. Azərbaycan tatlarının dilində külli miqdarda hibrid sözlər meydana gəlmişdir. Hibrid sözlər tərkib hissələri mənşəcə müxtəlif dillərdən olan sözlərdir. Belə sözlər dilin özündə yarana bildiyi kimi, başqa dil vasitəsi ilə hazır şəkildə alına bilər. Qeyd olunan cəhət nəzərə alınarsa, Azərbaycan tatlarının dilində Azərbaycan və tat mənşəli ünsürlərdən, morfemlərdən təşkil olunmuş, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmış hibrid sözləri ayırmaq mümkündür.

10. Azərbaycan tatlarının dilinin öyrənilməsi təkcə ümumlingvistik baxımdan əhəmiyyət daşımayıb, Azərbaycan tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin təşəkkül, tapması və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamış amillərdən birinin də öyrənilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işi ilə bağlı aşağıdakı əsərlər çap olunmuşdur:

1. Lahıc tatlarının dili, Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.
2. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında), Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 252 s.
3. Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında), Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 160.
4. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik – semantik təhlili. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 100 s.
5. Abşeron tatlarının dilinin vokalizmi // "Elmi araşdırmalar". VI buraxılış. AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqlənənlik İnstitutu, Bakı, 2003, s. 89-93.
6. Tat dilinin ümumiran mənşəli leksikası // AMEA-nın "Xəbərlər"i, Humanitar və İctimai Elmlər seriyası № 3, Bakı, 2005, s. 109-117.
7. Tat dilində bəzi türkiizmlər haqqında // AMEA-nın "Xəbərlər"i,

- Humanitar və İctimai Elmlər seriyası № 4, Bakı, 2005, s. 87-94
8. Tat dilinin Azərbaycan dialekt və şivələrinə leksik təsiri // “Tədqiqələr-2”, Bakı, 2006, № 4, s. 87-91.
 9. Tat dilində bəzi misgərlik terminləri haqqında // Elmi araşdırmalar. AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, № 1-4, (8), 2005, s. 318-320.
 10. Tat dilində türk alınmalarının hüsusiyyətləri // “Yenisey” Türkiyə, Osmaniye, Nisan, 2006, s. 45-46.
 11. Tat dilinin leksik sistemində sinonimlərin rolu // Tədqiqələr-3, Bakı, 2006, s. 271-276.
 12. Tat dilinin tədqiqi tarixindən //BDU, Dil və ədəbiyyat, № 3, (51), Bakı, 2006, s. 34-36.
 13. Tat dilinin spesifik leksikası // AMEA “Xəbərlər”i, Humanitar seriyası, 2006, № 2-4, s. 188-197.
 14. Tat dilində omonimlik // Tədqiqələr-1, Bakı, 2007, s. 228-234.
 15. Alınma onomastik vahidlər və tərkibində alınma söz olan onomastik vahidlər məsələsinə bir baxış //“Onomastika” (elmi-onomastik jurnal), № 2-3, 2007, s. 88-93.
 16. On the research history of the language of Azerbaijani tats (Azərbaycan tatlarının dilinin tədqiqi tarixindən) // JAHKBUCH ASER-BAIDSCHANFORSCHUNC, Berlin, 2007, s. 112-117.
 17. Azərbaycan tatlarının dilində işlənən qədim türk sözləri // Azərbaycan Dillər Universiteti “Xəbərlər”i. Bakı, 2007, s.53-59
 18. Azərbaycan-tat dil əlaqələri məsələsinə bir baxış // “Türkologiya”, Bakı, “Nurlan”, 2007,s. 73-82
 19. Роль азербайджанского языка в обогащении словарного состава татского языка // BSU “Elmi xəbərləri” (dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı, 2007, № 2, s. 118-122.
 20. Tat dilində qohumluq terminləri “Onomastika” (elmi-onomastik jurnal), Bakı, 2008, № 4, s. 137-143.
 21. Tat dilində çoxmənalı sözlər // AMEA-nın “Xəbərlər”i (humanitar elmlər seriyası), 2008, № 1, c. 173-181
 22. Tat dilində peşə-sənət leksikası // Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2008, s. 64-72.
 23. Tat dilinin leksikasının təsnifi (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında) // “Dilçilik İnstitutunun əsərləri” Bakı, 2009, s. 193-201.
 24. Azərbaycan tatlarının dilində son şəkildə düzəltmə sözlər // BDU, “Dil və ədəbiyyat”, Bakı, 2009, № 3, s. 30-34.

25. Azərbaycan tatlarının dilində rus və Avropa mənşəli alınmalar // BDU, Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2010, № 3 (74), s. 44-48.
26. Azərbaycan tatlarının dilində antonim sözlər // Terminologiya məsələləri, Bakı, "Elm", 2010, s. 73-84.
27. Классификация лексико-семантических словарных групп в языке азербайджанских татов // Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы», 17-18 мая. Алматы, 2011, с. 45-48.
28. Ареалы распространения татского языка на территории Азербайджана // Телтаным – институт языкознания им. А.Байтурсынова комитет науки министерства образования и науки республики Казахстан № 1-2 (41, 42), Алматы, 2011, с. 83-87.
29. К вопросу о языковых контактах в Азербайджане // II Международная научно-практическая конференция «Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований» Россия, Пенза, 25-26 марта 2012 г., с. 177-181.
30. Общая характеристика лексического состава языка татов Азербайджана // Ученые Записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Том 25 (64), № 3, ч. 1. Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2012., с. 209-213.
31. Azərbaycan tatlarının dilində hibrid sözlər // Filologiya məsələləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, № 5, s. 167-172.
32. Некоторые лексические особенности Апшеронских татов // Материалы III Международной научной конференции. Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве, Нальчик, 2013, с. 83-87.
33. Ономастическая лексика языка Азербайджанских татов. Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. 2nd International symposium 15th February, "East West" Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, Vienna, Austria, 2014, p. 235-241.
34. Ethnographic lexicon of language of Azerbaijani Tats. (Azərbaycan tatlarının dilinin etnoqrafik leksikası) World Applied Sciences Journal (WASJ), september 2014, vol 3, № 1, ISSN PRINT: 1818-4952//ISSN ONLINE: 1577-3456 Impact Faktor: № 0, 23. p. 123-129.

35. On the Ethnographic investigations of Azerbaijani tats' language. (Azərbaycan tatlarının dilinin etnoqrafik araşdırmalarına dair). Web of Science Journal (ISSN 0035-0818) Impact Factor: 0,210. La Revue Belge de Philologie et d'Histoire. Indexed by Thomson & Reuters TOME 90.2015. DEEL 90 Fasc. 2 bis: BIBLIOGRAPHIE DE L'HISTOIRE DE BELGIQUE VAN DE GESCHIEDENIS VAN BELGIË 2015. pp. 264-280
36. Tat dilinin Ərüşküş Dağ Quşçu ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri. Dilçilik İnstitutunun əsərləri № 1, Bakı, "Elm və təhsil", 2015. s. 132-140.

**Лексика языка татов Азербайджана
(сравнительное исследование)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в азербайджанском языкознании подвергается разностороннему и комплексному лингвистическому исследованию лексическая система языка татов Азербайджана.

Работа состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и татско-азербайджанского словника.

В «Общей характеристике работы» обосновываются постановка проблемы и ее актуальность, определяется объект исследования, интерпретируются цели и задачи, научная новизна, методологические основы, теоретическая и практическая значимость работы и даются сведения об ее апробации и структуре.

Во «Введении» рассматриваются исследовательские работы, посвященные истории и этнографии татов Азербайджана, а также освещается степень изученности языка азербайджанских татов в Азербайджане и за рубежом. Здесь также рассматриваются работы, посвященные различным говорам и наречиям татского языка.

Первая глава называется «Особенности дифференциации в лексической системе языка татов Азербайджана». В этой главе определяются ареалы распространения татского языка в Азербайджане и ее изучение, рассматриваются азербайджанско-татские языковые связи, в том числе язык татов Абшерона, Губы и Лагича и другие наречия и говоры татского языка исследуются в сравнении с различными диалектами и говорами азербайджанского языка.

Вторая глава называется «Генеалогическая картина лексического фонда языка татов Азербайджана». В данной главе исследованы общеиранский и специфический пласты татского языка, а также гибридные композиты. Здесь также анализируются заимствования азербайджанского происхождения и заимствования, проникшие в татский язык посредством азербайджанского языка, в том числе персизмы и арабизмы и выявляются их общие и дифференциальные особенности.

Третья глава называется «Специфичная лексика языка азербайджанских татов». В этой главе рассматриваются терминологическая лексика в целом, в том числе термины родства, термины, относящиеся к различным областям жизни, а также ономастическая и этно-

графическая лексика освещается в сравнении с родственными и неродственными языками.

Четвертая глава называется «Лексико-семантические и структурные особенности языка азербайджанских татов». В данной главе анализируются многозначные слова, синонимы, омонимы, антонимы, а также выявляются пути их образования и их структурные особенности.

В заключении даются обобщения фактов и положений, полученных в процессе исследования.

В дополнении дается татско-азербайджанский словник, насчитывающий 3 тысячи слов.

**The lexics of language of the Azerbaijani Tats
(comparative investigation)**

SUMMARY

In the dissertation for the first time in the Azerbaijani linguistics the lexical system of language of the Azerbaijani Tats is subjected to many-sided and complex investigation.

The research work consists of introduction, four chapters, the conclusion, a list of the used literature and Tat-Azerbaijani glossary.

In “The general characteristics of the work” the statement of the problem and its actuality are being based, the object of investigation is defined, the goals and the tasks, scientific novelty, methodological bases, theoretical and practical significance of the research work have been interpreted and the informations about the approbation and the structure of the dissertation are given.

In “The introduction” the research works dedicated to the history and ethnography of the Azerbaijani Tats have been considered and the degree of investigation of Azerbaijani Tat’s language in Azerbaijan and abroad have been dealt with. Here also the works dedicated to different subdialects and accents of Tat language have been considered.

The first chapter is entitled “The peculiarities of differentiation in the lexical system of the Azerbaijani Tat’s language”. In this chapter the areas of spreading of Tat language in Azerbaijan and its investigation have been defined and also Azerbaijani-Tat language contacts have been considered. Here also the language of Tats of Absheron, Guba and Lahidj and different subdialects accents and of Tat language are investigated in comparison with different dialects and subdialects of the Azerbaijani language.

The second chapter is entitled “Genealogical table of the lexical stock of the Azerbaijani Tat’s language”. In this chapter the common Iranian and specific layers of Tat language and also hybrid composites have been investigated. Here also the borrowings from the Azerbaijani language and the borrowings that were adopted by means of the Azerbaijani including Persian and Arabic words have been analysed and their common and distinguishing features have been revealed.

The third chapter is entitled “The specific lexics of the Azerbaijani Tat’s language”. In this chapter the terminological lexics as a whole have been considered. It involves the terms of kinship, the terms concerning different spheres of life, and it must be mentioned that the onomastic and

ethnographic lexis is investigated in comparison with congeneric and unrelated languages.

The fourth chapter is entitled “Lexical-semantic and structural peculiarities of the Azerbaijani Tat’s language”. In this chapter the polysemantic words, synonyms, homonyms and antonyms have been analysed and also the ways of their formation and their structural peculiarities have been revealed.

The conclusion includes the generalization of results and items which were achieved in the process of investigation.

In addition of the work “The Azerbaijani-Tat glossary”, consisting of 3000 words is given.

Çapa imzalanmışdır xx.xx.2015
Tiraj 100
“Elm və təhsil” nəşriyyatı

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮЛЬСУМ ИСРАФИЛ КЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**ЛЕКСИКА ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТАТОВ
(сравнительное исследование)**

5704.01 – Теория языка

**АФТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискании ученой степени
доктора филологических наук**

ВАКУ 2016